

İSMÂİLÎ DÂÎ VE FÂTIMÎ DA'VET

M. ALİ BÜYÜKKARA*

İslam tarihinde, genellikle tabiat üstü birtakım güçleriyle, sihir ve göz boyamacılıktaki maharetleriyle, amaçlarına ulaşmak için kullanmaktan çekinmedikleri her türlü terör faaliyetleriyle, dindeki pek çok haramı helal sayan din telakkileriyle meşhur olan İsmâîlî dâîler ve esrarengiz da'vet teşkilatları, dilimizde kaleme alınmış bir akademik çalışmaya şimdiye kadar konu olmamıştır. Bu ilginç konu üzerine yazılmış değişik ansiklopedi maddeleri, muhtasar bilgi ve kaynakça sağlamalarına rağmen, konunun özellikle Mezhepler Tarihi açısından ehemmiyeti, daha kapsamlı çalışmaları gerekli kılmıştır. Bu makale, İsmâîlî da'vetin Fâtımî devleti zamanındaki durumunu, işleyişini, faaliyetlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Fâtımîler öncesi da'vetin gelişimi ve Fâtımîler sonrası da'vetin durumu hakkında özet olarak verilen tarihi bilgiler, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Ana tema olarak makale, da'vetin tarihinden ziyade da'vet teşkilatının yapısı, işleyişi ve dâînin kimliği üzerinde durmaktadır. Araştırmamız neticesinde ulaştığımız sonuçlar, makalenin sonunda verilmektedir.

DA'VET VE DÂÎ

Da've (da'vet) ve *dâ'î* (dâî) kelimeleri Arapça'daki *de'â* sülasi fiilinden türemiş iki kelime olup, *da've* bu fiilin mastarı, *dâ'î* ise bu mastardan türemiş bir sıfattır. Söz konusu fiilin, çağırarak, davet etmek, seslenmek, muhtaç olmak, teşvik etmek, yardım istemek, dua etmek, ölüye ağlamak gibi manaları lügatlarda zikredilmektedir. Fakat *dâ'î* ve *da've* kelimelerinin kazandıkları ıstılahi manalar göz önüne alındığında, ortaya çıkan bu ıstılahların daha çok *de'â* fiilinin çağırarak ve davet etmek manalarıyla irtibatlı oldukları görülmektedir. Kur'an'da da'vet kelimesi genellikle dua manasında kullanılmakla beraber, İbrahim suresindeki bir ayette "Allah'ın daveti/çağrısı" şeklinde bir ifadeye rastlamaktayız.¹ Dâî kelimesi

* Yard.Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Ü. İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi.
1 O gün, zalimler şöyle derler: "Ey Rabbimiz! Bizi yakın bir süreye kadar geri bırak da çağrına cevap verip Resüllere uyalım" (İbrahim: 14/44). Da'vet teriminin değişik İslami sahalarda kazandığı manaları inceleyen bir makale için bkz. M. Çağrı, "Da'vet", *DIA*, IX/16-9.

ise, Tâhâ suresinde (20/108), "O gün (ahiret günü), eğip bükmesi olmayan dâ'ye (davetçiye) uyarlar" mealindeki ayette geçmektedir. Ayette mutlak olarak geçen dâ' kelimesi, tefsirlerde "Allah'ın Mahşer'deki dâ'isi"² ve "İsrâfil"³ şeklinde tavsif edilmektedir. Kur'an'daki diğer iki yerde ise bu kelime yine "Allah'a çağırın" manasında Hz. Peygamber için kullanılmaktadır.⁴ İbn Manzûr (ö.711/1311) dâ' kelimesinin çoğulu olan "du'ât" kelimesini, doğru yol (hidâyet) veya sapıklığa (delâlet) tabi olmaya (bey'a) çağırın topluluk olarak açıklamakta ve kelimenin "dâ'ie" olarak kullanılması durumunda da kelimenin sonuna getirilen mübalağa "tâ"sı ile dâ'inin yaptığı bid'ata davet fiilinin manaca pekiştirildiğini belirtmektedir.⁵ Ayrıca da've kelimesinin müterâdifi olan di'âye kelimesi de konumuzla ilgili görünmektedir. Hz. Peygamber, Bizans kralı Heraklius'a yazdığı İslam'a davet mektubunda "seni İslam'ın davetine çağırıyorum" manasında "feinnî ed'ûke bi di'âyeti'l-İslâm" demektedir.⁶ İbn Manzûr, bu terimin kafir halkların İslam'a davet edilmesinde kullanıldığını söylemektedir.⁷

Dâ' terimi da'vet terimi ile birlikte, ortaya koyulan da'vaya davet eden ve bunun propagandasını yapan şahıs manasında, ilk dönemlerden itibaren değişik müslüman topluluklar ve fırkalar tarafından kullanılmıştır. Abbasi ailesinin liderliğinde yürütülen ve Emevi hakimiyetinin sonunu getiren Horasan'daki mücadele süreci sırasında Alevi ve Abbasi dâ'ileri, müslümanları "Muhammed (s.a.) ailesinin rızası" adına yükselttikleri da'vete çağırılmışlardı.⁸ İbn Haldûn (ö.808/1406), Taberistan'da Zeydî bir devlet kurmaya muvaffak olan Hasan b. Zeyd (ö.270/884) ve ondan sonra bu devletin başına geçen kardeşi Muhammed b. Zeyd'i (ö.287/908) Zeydî "dâ'iler" olarak tanıtmakta, Zeydî "da'vetin" bu iki şahsiyetten sonra gelen en-Nâsir li'l-Hak Hasan b. Ali el-Utrûş (ö.304/917) tarafından Deylem bölgesine yayıldığını belirtmektedir.⁹ Abbasi ve Zeydî dâ'ilerin teşkilatlı olarak çalıştıkları tarihi bir gerçek olsa da, dâ'ilerden oluşan da'vet teşkilatının tamamen hiyerarşik bir yapıya bürünmesi İsmâiliye mezhebi bünyesinde gerçekleşmiştir. Öyle ki, kaynaklarda dâ' terimi mutlak olarak İsmâilî propagandacılar için kullanılır hale gelmiştir. Genel manasıyla İsmâilî dâ', "ed-da'vetü'l-hâdiye"¹⁰ ("hidâyete ulaştırıcı da'vet")'yi yayma misyonunu yüklenen ve İsmâilî İmam için taraftar toplama amacıyla her türlü faaliyet içinde olan kişidir. Dar manasıyla dâ', Fâtımî devletinin başı olan İmam adına devlet toprakları dışında faaliyet gösteren görevli veya gönüllü şahıslara isim olarak verilmektedir. Bu makale ana konu olarak Fâtımî devleti adına faaliyet yürüten İsmâilî dâ' teşkilatını incelemeyi hedeflemektedir.

Kalkaşendî (ö.821/1418), İsmâilî İmamların "zâhir" (ortada) veya "mestûr" (gizli) olmaları ile yürütülen da'vet çalışmasının niteliğini birlikte ele almakta, mestûr İmamın

2 Beydâvî, IV/30.

3 Zemahşerî, III, s. 88; Hâzin, III/264.

4 el-Ahzâb:46, el-Ahkâf: 46/31-32.

5 İbn Manzûr, XIV, s. 259.

6 Buhârî, Bed'ü'l-vahy: 6, Cihâd: 102; Müslim, Cihâd: 74.

7 İbn Manzûr, XIV/258.

8 bkz. Taberî, VII/356-8, 362; İbn Haldûn, s. 275. Abbasi da'veti ve dâ'ileri hakkında geniş malumat için

bkz. M. Sharon, *Black Banners*, s. 24-7, 191-3.

9 İbn Haldûn, s. 187.

10 bkz. Kalkaşendî, XIII/241.

kendi kimliğini gizleyip dâîleri vasıtasıyla da'veti yaydığını, zâhir İmamın ise da'veti bizzat kendisinin izhar ettiğini söylemektedir. Zâhir İmamların sonuncusu İsmail b. Cafer, mestûr İmamların ilki ise İsmail'in oğlu Muhammed el-Mektûm'dur.¹¹ İbn Haldûn, İmamlar hakkında sözü edilen bu farklılığın, onların siyasi güçlerinin olup olmaması ile ilgili olduğunu belirtmekte, gücü olmayan İmamın kendisini gizleyip dâîlerini devreye soktuğunu, güç elde eden İmamın ise kendisini ortaya çıkardığını belirtmektedir. Bu yönüyle ilk Fâtımî halifesi Ubeydullah el-Mehdî (ö.322/934), Kuzey Afrika'da dâîleri vasıtasıyla kendisini izhar etmişti.¹² Sekizinci Fâtımî halifesi el-Mustansır'ın 487/1094'de ölümü sonrasında, onun yerine oğullarından el-Müsta'îf bi'llâh (ö.495/1101) ve Nizâr (ö.488/1095)'dan hangisinin halife olacağı hususunda çıkan ayrılık İsmâîlî da'vâyı ikiye bölmüş, bu bölünme Nizârîyye ismi verilen Nizâr taraftarlarının başta Mısır olmak üzere Fâtımî topraklarından atılmasına sebep olmuştu. Daha sonra merkezî İran'daki Alamût kalesini üs edinerek Nizâr'ın imametini bayraklaştıran ve Fâtımîler'in resmi doktrininden bazı yönleriyle farklı bir çizgi tutan Hasan Sabbâh (ö.561/1166)'ın öğretileri ve çalışma şekli "ed-da'vetü'l-cedîde" ("yeni da'vet") olarak adlandırılmış, Mısır'da kalan ve Fâtımî devletinin yıkılışından sonra büyük ölçüde Yemen'e taşınan Müsta'îf İsmâîlîlik ise "ed-da'vetü'l-kadîme" ("eski da'vet") olarak anılmaya başlanmıştı.¹³ Yine Fâtımî halifesi Hâkim (386-411/996-1021) zamanında mezhep içi bir ihtilaf neticesi ortaya çıkan Dürziyye mezhebi de Fâtımî da'vet teşkilatını bazı değişikliklerle benimsemiş, propagandasında ve teşkilat hiyerarşisini oluştururken benzer sistem ve metodları kullanmıştı.¹⁴

FÂTİMÎ DEVLETİ ÖNÇESİ İSMÂİLÎ DA'VET

Fâtımî devleti öncesi İsmâîlî da'vetin mahiyeti hakkında kaynaklarda pek az bilgi bulunmaktadır. Bu malumat eksikliği, Muhammed b. İsmail'in imametini veya Mehdiliğini savunan ilk İsmâîlî gurupların, faaliyetlerini çok gizli olarak yürütmelerinin tabii bir sonucu olabilir. İkinci hicrî asrın son çeyreğinde vefat ettiği kuvvetle tahmin edilen¹⁵ Muhammed b. İsmail sonrası ilk İsmâîlî guruplardan bazıları, Muhammed'in soyundan gelen bazı şahıslar liderliğinde İsmâîlî hareketi yeraltında sürdürmüşlerdi.¹⁶ Yaklaşık yarım asırlık bir süreyi kapsayan bu zaman diliminde, atanmış dâîler tarafından yürütülen bir propaganda faaliyetinin varlığını gösteren bazı işaretlere kaynaklarda rastlamaktayız. Yemenli İsmâîlî dâî Cafer b. Mansûr (ö.380/990'dan sonra), İmam Muhammed b. İsmail'in Medine'den değişik bölgelere dâîler gönderdiğini ve bu dâîlerin gittikleri bölgelerin insanlarını da'vâ adına örgütlediklerini *Esrârü'n-Nutekâ* isimli eserinde kaydetmektedir.¹⁷ Eserin tahkikini ve

11 Kalkaşendî, XIII/242.

12 İbn Haldûn, s. 188.

13 bkz. Hamdânî, s. 127-8; Daftary, *The Ismâ'îlis*, s. 262, 325; Abu-Izzeddin, s. 73. İbn Haldûn yukarıda sözü edilen bu değişikliği "makâlât kadîme, makâlât cedîde" ("eski görüş, yeni görüş") şeklinde ifade etmektedir, bkz. *Mukaddime*, s. 188.

14 Geniş bilgi için bkz. Abu-Izzeddin, s. 103-6, 127-8; Betts, s. 10, 12, 81, 131. Daftary, *The Ismâ'îlis*, s. 196-9; M. Öz, VIII/421.

15 bkz. Ivanow, "Ismailis and Qarmatians", s. 58; Daftary, *Assassin*, s. 16.

16 bkz. Daftary, "A Major Schism", s. 128-9; Büyükkara, s. 62.

17 Cafer b. Mansûr, Arapça metin: s. 100, İng. trc.: s. 297.

tercümesini yapan Ivanow bu malumat hakkında şüphelerini izhar etse de, özellikle Kufe'yi merkez edinmiş Muhammed taraftarı aşırı Şîilerin yakın bölgelerde gizli bir da'vet çalışması içinde bulunmaları ve Medine'de meskun İmamları ile sistemli bir irtibat içinde olmaları mümkün görünmektedir.¹⁸ Ahmed b. İbrahim en-Nîsâbü'ri (IV/X. yüzyılın sonları) *İstîârü'l-İmâm*'da, İmam Muhammed'den sonraki İsmâîlî lider Abdullah'ın¹⁹ gizlenmesi neticesinde İmamlarıyla bağlantıları kesilen beş dâînin Huzistan'daki Asker Mükrem kasabasında yaptıkları bir toplantıyı kaydetmektedir. Bu toplantı sonrasında dâîler, İslam topraklarının değişik bölgelerine dağılırlar ve İmam Abdullah'ı aramaya başlarlar. İmamın izi yaklaşık bir yıl sonra Kuzey Suriye'deki bir manastırda bulunur. Daha sonra Abdullah, bu dâîlerin teklifiyle merkezi bir konumda bulunan Selemiye kasabasına taşınır.²⁰ Nîsâbü'ri, her bölgede İmam Abdullah'ın gizli olarak çalışan dâîlerinin bulunduğunu haber vermektedir. Abdullah bunlara değişik görevler tevdi etmekte ve gerektiğinde vazifelerine son vermektedir.²¹

Söz konusu faaliyetlerin kısa sayılabilecek bir süre içinde etkisini göstermeye başladığı anlaşılmaktadır. İbnü'n-Nedîm (ö.382/992), Abdullah tarafından Irak'a gönderilen dâîlerin Hamdân el-Karmat ve kayınbiraderi Abdân'ı kazanmaya muvaffak olduklarını bildirmektedir. Daha sonra Abdân, Kufe ve havalisinde bir da'vet organizasyonu kurar ve böylece Karmatî-İsmâîlî da'vet Irak'ta yayılmaya başlar.²² Hicrî 278 yılında Abbasi sultanına, Karâmita ismi verilen İslam dışı bir fırkanın ortaya çıktığı ve bu fırkanın müslümanların kanlarını helal saydığı haberi ulaşır. Yine aynı yıl, bir gurup İsmâîlî Bağdat'ta yakalanır ve tutuklanır.²³ Da'vet bundan sonra Abdân ve meşhur dâî Ebû Sa'îd el-Cennâbî vasıtasıyla Güney Irak'a doğru yayılacak ve 286/899'da Bahreyn ve civarında bir Karmatî kolonisi kurulacaktır.²⁴

İmam Abdullah, İran'a dâî olarak Halef ismindeki bir İsmâîlîyi tayin eder. Selçuklu veziri Nizâmülmülk (ö.485/1092)'ün kaydına göre, İmam, Halef'i gönderirken ona, "Rey tarafına git. Zira, Rey ve Âbe Kum ve Kâşân ve vilayet-i Taberistan ve Mazenderân'da bütün halk Râfîzîdir; Şîilik davasıdır. Bunlar senin davetine icabet eder" der.²⁵ Rey'de vefat eden Halef'in yerine, oğlu Ahmed geçer. Ahmed'in ilim ve kabiliyet sahibi dâîsi Gıyâs vasıtasıyla İsmâîlîlik bölgeye yayılır. *Kitâbu'l-Beyân* isimli bir eser de telif eden Gıyâs, takibattan dolayı Rey'den Horasan'a kaçır ve Merv-i Rûz şehrine yerleşir. Gıyâs burada

18 Muhammed b. İsmail ile Kufe merkezli aşırı Şîî Hattabiyye hareketi arasındaki ilişki için bkz. Büyükkara, s. 62-4.

19 Sözü geçen İmam Abdullah'ın gerçek kimliği henüz tam olarak ortaya konulmuş değildir. İsmâîlî müellif Nîsâbü'ri'ye göre, bu şahıs Muhammed b. İsmail'in oğlu Abdullah el-Ekber'dir (bkz. *İstîâr*, s. 162). İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist* 'inde kaydettiği, Kufeli Sunni müellif İbn Rizâm et-Tâî'nin rivayetinde ise, aynı şahıs Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh olup babası İslam dışı bir fırkaya mensuptur ve bu nedenle onun Hz. Peygamber'in soyuyla bir ilgisi yoktur (bkz. *el-Fihrist*, s. 232). Bu konuda bazı modern araştırmacıların yaptıkları incelemeler ve ulaştıkları sonuçlar için bkz. Lewis, s. 54-73; Ivanow, *Allaged*, s. 28-82; Halm, *Shiism*, s. 163-5; Daftary, "The Earliest", s. 235-9.

20 Nîsâbü'ri, *İstîâr*, s. 157-160.

21 Nîsâbü'ri, s. 162.

22 İbnü'n-Nedîm, s. 233.

23 Taberî, X/25.

24 Taberî, s. 71, 75.

25 Nizâmülmülk, s. 220.

şehrin emiri Hüseyin b. Ali'yi kazanmaya muvaffak olur. Bu etkili emirin fetihleri sayesinde Doğu ve Kuzey Afganistan'da pek çok müslüman İsmâîlîyye mezhebine girer.²⁶ *Siyâsetnâme*'ye göre, Gıyâs'dan sonra Halef'in soyundan iki kişi, Horasan'da kısa süreli olarak İsmâîlî da'veti yürütmüş, bunlardan sonra ise meşhur dâî ve bilgin Ebû Hâtim er-Râzî (ö.322/934) işin başına geçmiştir.²⁷ Ebû Hâtim'in hicrî 300'lerin başında faaliyet gösterdiği göz önünde tutulursa, Nizâmülmülk'ün kaydettiği bu gelişmelerin, hicrî ikinci asrın ikinci çeyreğinden itibaren Fâtımî devletinin kuruluşuna kadarki zaman parçasında gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.²⁸

Diğer taraftan, İsmâîlî da'vetin merkezi Selemiye'de organizasyonun başına geçen İmam Abdullah'ın torunu Muhammed Ebû Şalağlağ, eski İmâmî yeni İsmâîlî İbn Havşeb'i 267/881 yılında Yemen'e dâî olarak tayin eder. Bu dâî, arkadaşı Ali b. el-Fadl ile birlikte Yemen'de başarılı bir da'vet çalışması yürütecek ve Yemen ile Aden'in değişik bölgelerinde *dârü'l-hicre* ismi verilen İsmâîlî karargahlar tesis edecektir.²⁹ 270/883 yılında İbn Havşeb yeğeni el-Heysem'i Sind (Pakistan) bölgesine dâî olarak atar. El-Heysem bir gemi ile Sind'e gider ve da'vet çalışmalarına başlar.³⁰

Sorumlusu olduğu bölgeler arasında Kuzey Afrika'nın da bulunduğu anlaşılan İbn Havşeb, buradaki başdâîsinin ölümü üzerine gözde dâîlerinden Ebû Abdullah eş-Şî'î'yi bu makama tayin eder. Ebû Abdullah ilk önce Kutâme Berberileri'nden bir grup ile hac mevsiminde Mekke'de buluşur ve onların sempatisini kazanmayı başarır. Daha sonra, Kutâmelilerin ana yurdu olan bugünkü Cezayir içindeki dağlık bir bölgeye muallim sıfatıyla gelen Ebû Abdullah, da'vetini burada yayar ve 296/909 yılında Kayrevân şehrini topladığı taraftarlarıyla ele geçirir. Ebû Abdullah burada "zuhuru beklenen Mehdi" adına para bastırır.³¹

Bu arada, Selemiye'deki İsmâîlî lider Ebû Şalağlağ, Ali veya Sa'îd ismindeki yeğenini kendisine halef tayin etmiştir. Bu şahıs, Fâtımî devletinin kurucusu olan Ubeydullah Mehdi'den başkası değildir. Ahmed en-Nîsâbü'rî, Ubeydullah'ın ilk iş olarak Ebû'l-Hüseyin el-Esved isimli bir şahsı Hama şehrine başdâî olarak gönderdiğini söylemektedir. Ubeydullah, dâî atama yetkisini tamamıyla Ebû'l-Hüseyin'e tevdi eder. İmama gönderilen hums vergisi ve diğer hediyeler ilk önce Ebû'l-Hüseyin'de toplanmakta, o daha sonra bunları İmama teslim etmektedir.³²

26 Nizâmülmülk, s. 220-1.

27 Nizâmülmülk, s. 222.

28 Verdiğimiz *Siyâsetnâme* kaynaklı bu malumatı, diğer tarihi kaynaklarla karşılaştırmalı ve ayrıntılı olarak inceleyen bir araştırma için bkz. S.M. Stern, "The Early İsmâîlî Missionaries", s. 56-61, 77-9; 82-7.

29 Bu iki dâînin Yemen'e gönderilmesi ve Yemen'deki faaliyetleri için bkz. Mustafa Öz, *İbn Havşeb, Ali b. el-Fadl ve İlk Yemen İsmâîlî Devleti*.

30 H. Halm, *Shiism*, s. 167.

31 Makrîzî, *Hitat*, i, s. 249-250. Ayrıca Kadî Nu'mân b. Muhammed (ö.363/974)'in *İftitâhu'd-Da'vâ* (thk. V. el-Kâdî, Beyrut 1970) isimli eseri, Fâtımî da'vetin başlangıcı ile ilgili geniş malumat vermektedir.

32 Nîsâbü'rî, *İstîâr*, s. 163.

Ubeydullah'ın 286/899 yılında kendisini İsmâîlîlerin beklenen Mehdi'si olarak ilan etmesi, mezhebi ikiye böler. Güney Irak'a hakim olan Karmatî-İsmâîlî liderlik, Muhammed b. İsmail'in Mehdi olarak dönüşünü beklediği için bu yeni çıkışı tanımasa da, Yemen'deki İbn Havşeb ve Kuzey Afrika'daki Ebû Abdullah eş-Şî'î liderliğindeki İsmâîlî koloniler Ubeydullah'a sadık kalmaya devam etmişlerdir.³³ Suriye'de çıkan karışıklıklar neticesi Abbasi yönetimi tarafından takibe alınan Ubeydullah Mehdi, Kuzey Afrika'ya kaçır ve yaklaşık bir yıl önce Ebû Abdullah eş-Şî'î tarafından fethedilen Kayrevân'a gelerek Fâtımî devletinin temelini atar (297/910).

FÂTİMÎ DA'VET

Yeni devletin da'vet teşkilatı büyük ihtimalle, 298/911'de Mehdi tarafından öldürülmesine kadar Ebû Abdullah eş-Şî'î'nin idaresi altındaydı. Bundan sonra Mehdi Kutâme Berberileri'nden Eflah b. Harun el-Melûsî'yi başdâf olarak atadı. Dâf İdris (ö.872/1468), Eflah'ın geniş ilminden ve özellikle fıkıh bilgisinden *Uyûnü'l-Ahbâr* 'ında övgüyle bahsetmektedir.³⁴

Fâtımîler döneminde İsmâîlî da'vetin İslam coğrafyasının hangi bölgelerine ulaşmış olduğunu gösteren özet malumat, da'vet teşkilatının yapısı konusuna girmeden önce da'vetin başarısı hakkında bize bir fikir verecektir. Yemen'de da'vet İbn Havşeb'in ölümüyle hem dini hem de siyasi açıdan gerilemiş, fakat bölgenin Fâtımî devleti ile münasebeti, birkaç Yemenli kabile ile yapılan gizli sözleşmeler vasıtasıyla devam etmişti. 429/1038'de dâf Ali b. Muhammed es-Suleyhî tarafından Yemen'in dağlık bir bölgesinde başlayan isyan hareketi, tarihe Suleyhîler ismi ile geçen devletin kurulmasıyla sonuçlanmış, bu devlet Fâtımîlerin sözünden çıkmayan bir yönetim olarak varlığını 532/1138'e kadar sürdürmüştü.³⁵ Yemen'in geçmiş tarihlerden itibaren Hindistan ile olan ve daha çok ticari temele dayanan irtibatı, Fâtımî da'vetin Hindistan'a ulaşmasını kolaylaştırdı.³⁶ İsmâîlî tüccarlar ile Fâtımî dâîlerin bu husustaki işbirliği, Hindistan'da oluşan İsmâîlî cemaatin Gucurat dilinde tüccar anlamına gelen "Bohra" ismi ile anılmasına yol açtı.³⁷ Yukarıda, İbn Havşeb'in el-Heysem'i Yemen'den Sind bölgesine dâf olarak gönderdiğini söylemiştik. Sind'deki da'vet çalışmaları Fâtımîler zamanında daha da kuvvetlendi. Halife Mu'iz (ö.365/975)'in dâîlerinin Sind hükümdarlarından birini mezhebe kazandırmaları sonucu, geçici bir süre için de olsa bölgede İsmâîlî hakimiyet tesis edildi. Sind'in en önemli şehri olan Multan'da cuma hutbesinin Mu'iz adına okunduğu, yönetim ile ilgili kararların Mu'iz'in direktifleriyle alındığı, elçilerin düzenli olarak Sind'den Kahire'ye haber ve hediye taşıdıkları kaynaklar tarafından nakledil-

33 Mezhep içindeki bu bölünme hakkında etraflı bir araştırma için bkz. F. Daftary, "A Major Schism in the Early İsmâ'îlî Movement", *Studia Islamica*, 77 (1993), s. 123-139, özellikle bkz. s. 133-9.

34 İdris, *Uyûnü'l-Ahbâr*, s. 137.

35 Daftary, *The İsmâ'îlîs*, s. 208-9.

36 Bu konuda geniş malumat için bkz. Lewis, "The Fatimids and the Route to India", *İstanbul Ü. İktisadi ve Ticari İlimler Akd. Dergisi*, 11 (1949-1950), s. 50-4.

37 Abu-Izzeddin, s. 73.

mektedir.³⁸ İsmâîlîlerin Sind'deki bu durumu, Gazneli Mahmud'un 401/1010'da Multan'ı ele geçirmesine kadar sürmüştür.³⁹

Hindistan ve Sind gibi nisbeten merkezden uzak bölgelerde bu gelişmeler olurken, İsmâîlî da'vânın ilk günlerinden itibaren dâîlerin kendilerine başlıca faaliyet alanı seçtikleri İran ve havalisi de İsmâîlî da'vet açısından oldukça parlak bir devir yaşıyordu. İleride hakkın-da bilgi vereceğimiz meşhur dâî Ebû Hâtîm er-Râzî, Rey emiri Ahmed b. Ali'yi da'vâya kazandırmış ve buradan Taberistan, İsfahan, Azerbaycan ve Cürcan bölgelerine dâîler göndermişti.⁴⁰ Eserini 367/978'de kaleme alan seyyah İbn Havkal, Kirman halkının "ehl-i Mağrib'in da'vetine" tabi olduklarını ve "İmâmü'z-zamân" adına topladıkları para ve değerli eşyayı sahibine teslim etmek için sakladıklarını haber vermektedir.⁴¹ İbn Havkal'ın sözünü ettiği ehl-i Mağrib, o sırada Mısır ve Kuzey Afrika'da hüküm süren Fâtımîler'den başkası değildir.

İbnü'n-Nedîm, Ubeydullah Mehdi'nin 307/919-920 yılında Ebû Sa'd eş-Şa'rânî isimli dâîyi Horasan'a tayin ettiğini kaydetmektedir. Ebû Sa'd o bölgedeki pek çok kişiyi mezhebe kazandırır. Ebû Sa'd ölünce onun yerine geçen Hüseyin b. Ali el-Mervezî, yürüttüğü da'vet çalışmaları sebebiyle Sâ mânî emir Nasr b. Ahmed tarafından tutuklatılır. Hapiste ölen Hüseyin b. Ali'nin emrinde çalışan diğer bir dâî, Muhammed b. Ahmed en-Neseffî (ö.332/943)'dir. İleride kendisinden söz edeceğimiz Mâverâünnehr asıllı bu bilgin dâî, faaliyetlerini kendi vatanında yoğunlaştırır. Sâ mânî emir Nasr b. Ahmed de Neseffî'nin gayretleriyle İsmâîliyye mezhebine girer.⁴² Artık samimi bir İsmâîlî olan Nasr, Ubeydullah Mehdi'ye yazdığı bir mektupta 50,000 askeriyle Fâtımî devletinin hizmetinde olduğunu bildirecektir. İsmâîlî da'vet, Nasr'dan sonra değişik siyasi sebeplerle Merkezî Mâverâünnehr'de bir gerileme göstermiş, fakat bir yüzyıl sonra, dağlık Bedahşan bölgesinde dâî Nâsır-ı Hüsrev (ö.465/1072-3)'in çabalarıyla tekrar canlanıp taraftar bulmuştur.⁴³

Fâtımî hakimiyeti dışındaki sözü edilen coğrafyalarda bu çalışmalar devam ederken, devlet sınırları içinde kalan ve büyük oranda Sünnî müslümanların yaşadığı bölgelerde de dâîler faaliyet göstermekteydi. Özellikle Mısır'ın kırsal alanında çalışmalarını yoğunlaştıran İsmâîlî dâîler tarafından Kahire'ye öğretim için gönderilen kişilere, buradaki eğitim müesseselerinde mezhebin görüşleri talim ediliyordu. Halife Hâkim (ö.411/1021) zamanında Suriye'ye gönderilen bilgin dâî Ebû'l-Fevâris (ö.413/1022 sıraları), Sünnî müslümanlar arasından çok sayıda taraftar toplamıştı.⁴⁴

38 Abu-Izzeddin (s. 73) bu malumatı coğrafyacı alim Makdisî (ö.380/990)'den nakletmektedir. Ayrıca bkz. S.M. Stern, *Studies*, s. 179-180.

39 el-Bağdâdî, *Mezhepler*, s. 224, 226.

40 Nizâmülmülk, s. 222-3; el-Bağdâdî, *Mezhepler*, s. 220. Geniş bilgi için ayrıca bkz. Stern, "The Early Missionaries", s. 61-76.

41 İbn Havkal, s. 310.

42 bkz. İbnü'n-Nedîm, s. 234; el-Bağdâdî, *Mezhepler*, s. 220.

43 Abu-Izzeddin, s. 60. Horasan ve Mâverâünnehr'de Fâtımî da'vet hakkında geniş malumat için bkz. Stern, "The Early Missionaries", s. 77-81.

44 Daftary, *The İsmâ'îlis*, s. 192. Devlet sınırları içindeki da'vet merkezleri ve buralarda görevli bazı baş dâîlerin isimleri için bkz. Stern, *Studies*, s. 245-7.

Kısacası dâfler Fâtımî devleti içinde ve dışında, hemen hemen İslam coğrafyasının her köşesinde bir faaliyet içersindeydiler. Halife Mu'iz (ö.365/975) bu gerçeği, şehri ele geçirmek amacıyla Kahire'yi kuşatma altına alan rakip İsmâîlî-Karmatî lider Hasan el-A'sam b. Ahmed el-Cennâbî (ö.366/977)'ye gönderdiği mektupta böbürlenerek şöyle ifade etmektedir: "Yeryüzünde ne bir bölge ne de bir iklim yok ki orada, bağlılıkları bize olan, farklı farklı dil ve lisanlarda da'vâımıza davet eden, (doğru) yol olarak bizi gösteren, adımıza biat alıp cevabımızı onlara bildiren, ilmimizi neşreden, kuvvetimizle korkutup sevinçli hallerimizi müjdeleyen alimlerimiz ve dâflerimiz olmasın".⁴⁵

Fâtımî da'vet faaliyetlerinden bahsederken söz edilmesi gereken önemli bir husus, İsmâîlî dâfler arasında ilimlerinin genişliğiyle, verdikleri eserlerin sayısı ve nitelikleriyle İslami ilimler tarihinde adlarından çokça söz edilen bilginlerin bulunmasıdır. Bunlardan biri olan Muhammed b. Ahmed en-Neseffî'yi, Mâverâünnehr'de yürüttüğü da'vet çalışmaları münasebeti ile zikretmiştik. Günümüze kadar ulaşmayan *el-Mahsûl* isimli eserin müellifi olan bu dâf, İsmâîlî inanç sistemini Yeni Eflatuncu felsefe ile yorumlayan ilk İsmâîlî bilginidir. Bu şahıs 332/943 yılında Buhara'da idam edilir.⁴⁶ Rey ve havalisinden sorumlu başdâf Ebû Hâtim er-Râzî (ö.322/934) aynı dönemde yaşamış diğer bir İsmâîlî alimdir. Günümüzde mezhepler tarihi sahasında çokça müracaat edilen bir eser olan *Kitâbu'z-Zîne*'nin müellifi olan Ebû Hâtim, bu eserini halife Kâim (ö.334/946)'e ithaf etmiştir. Ebû Hâtim, diğer bir eseri olan *Kitâbu'l-İslâh*'da ise, Neseffî'nin *el-Mahsûl*'ünde "peygamberliğin yedi tarihi evresi" üzerine söylediklerini tenkide tabi tutmuştur. Ebû Hâtim, meşhur filozof Ebû Bekr er-Râzî ile Rey şehrinde bir münazarada bulunmuş, özellikle Râzî'nin peygamberlik müessesesinin gerekliliği konusunda ileri sürdüğü gayr-i İslami yorumlara karşı İslam'ın bu husustaki görüşlerini savunmuştur.⁴⁷ Neseffî'nin öğrencilerinden Horasan dâfisi Ebû Yakub İshak b. Ahmed es-Sicistânî (veya es-Siczî) (ö.361/971'den sonra), hocasından devraldığı da'vet vazifesinin yanında onun felsefî görüşlerini de devraldı. Neseffî'nin Yeni Eflatuncu metafizik görüşlerini geliştirmek suretiyle yazdığı *en-Nusra*'da Sicistânî, Ebû Hâtim'in tenkitlerine karşı hocasının görüşlerini savunmuştur.⁴⁸ Diğer bir İran'lı İsmâîlî filozof olan Hamîdüddin Ahmed b. Abdullah el-Kirmânî (ö.411/1020'den sonra) ise, Irak'da vazifeli bir dâfidir. Musul merkezli Ukaylî hanedanının Fâtımî devleti nüfuzu altına girmesinde Kirmânî'nin rolü olduğu ileri sürülmektedir. "Huccetü'l-İrakeyn" lakabı ile birlikte anılan Kirmânî, başlıca eseri olan *Râhatü'l-Akl*'da, İslam felsefesine yabancı bir çok meseleyi ele almış ve yeni bir kozmolojik sistem tasavvuru gündeme getirmiştir. Daftary'e göre, bu eserden Kirmânî'nin Yahudi-Hıristiyan kutsal metinlerinden haberdar olduğu, İbrani ve

45 Makrîzî, *İttî'âz*, I/196.

46 Neseffî'nin biyografisi, fikirleri ve ilmi çalışmaları için bkz. I. Poonawala, "al-Nasafî", *EI2*, VI/968; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, s. 167-8, 234-40; Halm, *Shiism*, s. 178-9.

47 Ebû Hâtim'in biyografisi, fikirleri ve ilmi çalışmaları için bkz. Y.Ş. Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî", *DİA*, XI/148-150; S.M. Stern, "Abû Hâtim al-Râzî", *EI2*, I/125; H. Halm, "Abû Hâtem Râzî", *EI2*, I/315; Halm, *Shiism*, s. 179; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, s. 120-1, 165-6, 234-240; Abu-Izzeddin, s. 61-2.

48 Sicistânî'nin biyografisi, fikirleri ve ilmi çalışmaları için bkz. A. İlhan, "Ebû Ya'kûb es-Sicistânî", *DİA*, XI/252-3; S.M. Stern, "Abû Ya'qûb al-Sidjî", *EI2*, I/160; P.E. Walker, "Abû Ya'qûb Sejestânî", *EI2*, I/396-8; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, s. 168-9, 234-241; H. Halm, *Shiism*, s. 179.

Süryani dillerine vukufu bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹ Burada sözü edilmesi gereken diğer bir bilgin dâî el-Müeyyed fî'd-dîn Hibetullah b. Ebî İmrân eş-Şîrâzî (ö.470/1078)'dir. Aslen Şîraz'lı olan bu şahıs, ilk da'vet çalışmalarını Şîraz ve Deylem Şîfleri arasında başlatmıştı. Faaliyetleri nedeniyle o sırada Bağdat'a hakim olan Büveyhî yönetiminin takibatına uğrayan Müeyyed, ana yurdunu terkedip bir müddet Ahvaz ve Musul'da durduktan sonra Mısır'a geçti. Kahire'de halife Mustansır (ö.487/1094) zamanında aktif siyasi hayata giren Müeyyed hakkında işaret edilecek en önemli hadiselerden biri, kısa bir süre de olsa Abbasi başkenti Bağdat'ta hutbelerin Fâtımî halifesi adına okunmasıdır. Bu hadisenin gerçekleşmesinde en etkili rollerden biri Müeyyed'e aitti. Sonraki bazı İsmâilî yazarların, onun ilmini ve misyonunu Selman Fârisî'nin ilmi ve misyonuna benzettikleri belirtilmektedir. Yine Müeyyed, ilminin genişliğinden dolayı Kirmânî'nin manevi torunu olarak vasıflandırılmıştır.⁵⁰

Her ne kadar yukarıda sözettiğimiz bilgin dâîler, eğitimlerini buldukları bölgedeki seleflerinden almış gözüküyorlarsa da, İsmâilî da'vetin Fâtımî idaresi altında organize hale gelmesiyle, tayin edilecek dâînin merkezde bir eğitimden geçirilmesi zorunlu hale geldi. Da'vetin başarısı ve yaygınlaşmasında en büyük unsur olan dâînin eğitimi, üzerinde durulması gereken diğer bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

DÂİNİN EĞİTİMİ

İsmâilî da'vet teşkilatında eğitimden sorumlu en önemli kişi dâînin bizzat kendisiydi. Kendi bölgelerinde otoritelerini tesis eden dâîler, takipçilerini değişik ilmi disiplinlerde eğitmek zorundaydılar.⁵¹ Ahmed en-Nîsâbü'rî'ye göre,

"...dâî iyi bir eğitim almalıdır ki dini ilimlerin ışığını takipçilerine taşıyabilsin. İsmâiliyye mezhebi açısından o, hem "zahîr" hem de "batın" ilimlerde bilgi sahibi olmalıdır. Aldığı bilgilerin alanını mümkün olduğunca geniş tutmalı, böylece öğrencileri tarafından yöneltilen sorular karşısında sıkıntıya düşmemelidir. Öğrenilmesi gereken "zahîr" mevzular şu şekilde sıralanabilir: Fıkıh, hadis ve haber ilimleri, rivayet ve isnad konuları, Kur'an ve tefsiri, i'râbü'l-Kur'an, te'vil bilgisi, hitap ve tartışma (cedel) sanatı, dini kıssalar. Ayrıca dâî değişik mezheplerin, bid'at ehlinin, zındıkların, materyalistlerin vs. öğretilerinden de haberdar olmalıdır. Dâînin batınî ilimler açısından donanımı, dünyanın fiziki boyutu ile ilgili her şeyin bilgisini içermelidir. Bunun içinde kozmoloji, fizik, tabiat tarihi gibi ilim dalları bulunmaktadır. Felsefe, mantık gibi soyut konularla ilgili disiplinler de bu alana girer. Ayrıca dâînin, *âfâk* ve *enfûs* (dış ve iç alem) ile ilgili daha çok te'vile dayanan mevzularda, ilahî mertebeler (*el-hudûdü'l-ulviyye*) ve sudûr felsefesinde, psikoloji ve din felsefesinde derin bilgisi

49 Daftary, *The İsmâ'îlîs*, s. 193. Kirmânî'nin biyografisi, fikirleri ve ilmi çalışmaları için bkz. J.T.P. de Bruijn, "al-Kirmânî, Hamîd al-Dîn", *EI2*, V/166-7; Daftary, a.g.e., s. 192-3; Halm, *Shiism*, s. 180.

50 H. al-Hamdânî bu benzetmeleri ve vasıflandırmaları, Yemenli dâî İdris İmâdüddîn'in *Zehrû'l-Me'ânî* isimli eserinden nakletmektedir, bkz. H. al-Hamdânî, "The History", s. 129-130. Müeyyed için ayrıca bkz. a.g.e., s. 130-5; Daftary, *The İsmâ'îlîs*, s. 213-5; I. Poonawala, "al-Muayyad fî al-Dîn", *EI2*, VII/270-1; Abu-lzzeddin, s. 62.

51 Nu'mân b. Muhammed'in *Kitâbü'l-Himme*'sinden Ivanow'un yaptığı özet tercüme: Ivanow, "The Organization of the Fatimid Propaganda" içinde, s. 17.

Kıscacası dâîler Fâtımî devleti içinde ve dışında, hemen hemen İslam coğrafyasının her köşesinde bir faaliyet içersindeydiler. Halife Mu'iz (ö.365/975) bu gerçeği, şehri ele geçirmek amacıyla Kahire'yi kuşatma altına alan rakip İsmâîlî-Karmatî lider Hasan el-A'sam b. Ahmed el-Cennâbî (ö.366/977)'ye gönderdiği mektupta böbürlenerek şöyle ifade etmektedir: "Yeryüzünde ne bir bölge ne de bir iklim yok ki orada, bağlılıkları bize olan, farklı farklı dil ve lisanlarda da'vâımıza davet eden, (doğru) yol olarak bizi gösteren, adımıza biat alıp cevabımızı onlara bildiren, ilmimizi neşreden, kuvvetimizle korkutup sevinçli hallerimizi müjdeleyen alimlerimiz ve dâîlerimiz olmasın".⁴⁵

Fâtımî da'vet faaliyetlerinden bahsederken söz edilmesi gereken önemli bir husus, İsmâîlî dâîler arasında ilimlerinin genişliğiyle, verdikleri eserlerin sayısı ve nitelikleriyle İslami ilimler tarihinde adlarından çokça söz edilen bilginlerin bulunmasıdır. Bunlardan biri olan Muhammed b. Ahmed en-Neseffî'yi, Mâverâünnehr'de yürüttüğü da'vet çalışmaları münasebeti ile zikretmiştik. Günümüze kadar ulaşmayan *el-Mahsûl* isimli eserin müellifi olan bu dâî, İsmâîlî inanç sistemini Yeni Eflatuncu felsefe ile yorumlayan ilk İsmâîlî bilginidir. Bu şahıs 332/943 yılında Buhara'da idam edilir.⁴⁶ Rey ve havalisinden sorumlu başdâî Ebû Hâtim er-Râzî (ö.322/934) aynı dönemde yaşamış diğer bir İsmâîlî alimdir. Günümüzde mezhepler tarihi sahasında çokça müracaat edilen bir eser olan *Kitâbu'z-Zîne*'nin müellifi olan Ebû Hâtim, bu eserini halife Kâim (ö.334/946)'e ithaf etmiştir. Ebû Hâtim, diğer bir eseri olan *Kitâbü'l-İslâh*'da ise, Neseffî'nin *el-Mahsûl*'ünde "peygamberliğin yedi tarihi evresi" üzerine söylediklerini tenkide tabi tutmuştur. Ebû Hâtim, meşhur filozof Ebû Bekr er-Râzî ile Rey şehrinde bir münazarada bulunmuş, özellikle Râzî'nin peygamberlik müessesesinin gerekliliği konusunda ileri sürdüğü gayr-i İslami yorumlara karşı İslam'ın bu husustaki görüşlerini savunmuştur.⁴⁷ Neseffî'nin öğrencilerinden Horasan dâîsi Ebû Yakub İshak b. Ahmed es-Sicistânî (veya es-Siczi) (ö.361/971'den sonra), hocasından devraldığı da'vet vazifesinin yanında onun felsefi görüşlerini de devraldı. Neseffî'nin Yeni Eflatuncu metafizik görüşlerini geliştirmek suretiyle yazdığı *en-Nusra*'da Sicistânî, Ebû Hâtim'in tenkitlerine karşı hocasının görüşlerini savunmuştur.⁴⁸ Diğer bir İran'lı İsmâîlî filozof olan Hamîdüddin Ahmed b. Abdullah el-Kirmânî (ö.411/1020'den sonra) ise, Irak'da vazifeli bir dâîdir. Musul merkezli Ukaylî hanedanının Fâtımî devleti nüfuzu altına girmesinde Kirmânî'nin rolü olduğu ileri sürülmektedir. "Huccetü'l-Irakeyn" lakabı ile birlikte anılan Kirmânî, başlıca eseri olan *Râhatü'l-Akl*'da, İslam felsefesine yabancı bir çok meseleyi ele almış ve yeni bir kozmolojik sistem tasavvuru gündeme getirmiştir. Daftary'e göre, bu eserden Kirmânî'nin Yahudi-Hiristiyan kutsal metinlerinden haberdar olduğu, İbrani ve

45 Makrîzî, *İttî'az*, I/196.

46 Neseffî'nin biyografisi, fikirleri ve ilmi çalışmaları için bkz. I. Poonawala, "al-Nasaffî", *EI2*, VI/968; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, s. 167-8, 234-40; Halm, *Shiism*, s. 178-9.

47 Ebû Hâtim'in biyografisi, fikirleri ve ilmi çalışmaları için bkz. Y.Ş. Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî", *DİA*, X/148-150; S.M. Stern, "Abû Hâtim al-Râzî", *EI2*, I/125; H. Halm, "Abû Hâtem Râzî", *EI2*, I/315; Halm, *Shiism*, s. 179; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, s. 120-1, 165-6, 234-240; Abu-Izzeddin, s. 61-2.

48 Sicistânî'nin biyografisi, fikirleri ve ilmi çalışmaları için bkz. A. İlhan, "Ebû Ya'kûb es-Sicistânî", *DİA*, X/252-3; S.M. Stern, "Abû Ya'qûb al-Sidjî", *EI2*, I/160; P.E.Walker, "Abû Ya'qûb Sejestânî", *EI2*, I/396-8; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, s. 168-9, 234-241; H. Halm, *Shiism*, s. 179.

Süryani dillerine vukufu bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹ Burada sözü edilmesi gereken diğer bir bilgin dâî el-Müeyyed fî'd-dîn Hibetullah b. Ebî İmrân eş-Şîrâzî (ö.470/1078)'dir. Aslen Şîraz'lı olan bu şahıs, ilk da'vet çalışmalarını Şîraz ve Deylem Şîfleri arasında başlatmıştır. Faaliyetleri nedeniyle o sırada Bağdat'a hakim olan Büveyhî yönetiminin takibatına uğrayan Müeyyed, ana yurdunu terkedip bir müddet Ahvaz ve Musul'da durduktan sonra Mısır'a geçti. Kahire'de halife Mustansır (ö.487/1094) zamanında aktif siyasi hayata giren Müeyyed hakkında işaret edilecek en önemli hadiselerden biri, kısa bir süre de olsa Abbasi başkenti Bağdat'ta hutbelerin Fâtımî halifesi adına okunmasıdır. Bu hadisenin gerçekleşmesinde en etkili rollerden biri Müeyyed'e aitti. Sonraki bazı İsmâîlî yazarların, onun ilmini ve misyonunu Selman Fârisî'nin ilmi ve misyonuna benzettikleri belirtilmektedir. Yine Müeyyed, ilminin genişliğinden dolayı Kirmânî'nin manevi torunu olarak vasıflandırılmıştır.⁵⁰

Her ne kadar yukarıda sözettiğimiz bilgin dâîler, eğitimlerini buldukları bölgedeki seleflerinden almış gözüküyorlarsa da, İsmâîlî da'vetin Fâtımî idaresi altında organize hale gelmesiyle, tayin edilecek dâînin merkezde bir eğitimden geçirilmesi zorunlu hale geldi. Da'vetin başarısı ve yaygınlaşmasında en büyük unsur olan dâînin eğitimi, üzerinde durulması gereken diğer bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

DÂİNİN EĞİTİMİ

İsmâîlî da'vet teşkilatında eğitimden sorumlu en önemli kişi dâînin bizzat kendisiydi. Kendi bölgelerinde otoritelerini tesis eden dâîler, takipçilerini değişik ilmi disiplinlerde eğitmek zorundaydılar.⁵¹ Ahmed en-Nisâbü'rî'ye göre,

"...dâî iyi bir eğitim almalıdır ki dini ilimlerin ışığını takipçilerine taşıyabilsin. İsmâîliyye mezhebi açısından o, hem "zahîr" hem de "batın" ilimlerde bilgi sahibi olmalıdır. Aldığı bilgilerin alanını mümkün olduğunca geniş tutmalı, böylece öğrencileri tarafından yöneltilen sorular karşısında sıkıntıya düşmemelidir. Öğrenilmesi gereken "zahîr" mevzular şu şekilde sıralanabilir: Fıkıh, hadis ve haber ilimleri, rivayet ve isnad konuları, Kur'an ve tefsiri, i'râbü'l-Kur'an, te'vil bilgisi, hitap ve tartışma (cedel) sanatı, dini kıssalar. Ayrıca dâî değişik mezheplerin, bid'at ehlinin, zındıkların, materyalistlerin vs. öğretilerinden de haberdar olmalıdır. Dâînin batınî ilimler açısından donanımı, dünyanın fiziki boyutu ile ilgili her şeyin bilgisini içermelidir. Bunun içinde kozmoloji, fizik, tabiat tarihi gibi ilim dalları bulunmaktadır. Felsefe, mantık gibi soyut konularla ilgili disiplinler de bu alana girer. Ayrıca dâînin, *âfâk* ve *enfûs* (dış ve iç alem) ile ilgili daha çok te'vile dayanan mevzularda, ilahi mertebeler (*el-hudûdü'l-ulviyye*) ve sudûr felsefesinde, psikoloji ve din felsefesinde derin bilgisi

49 Daftary, *The Ismâ'îlîs*, s. 193. Kirmânî'nin biyografisi, fikirleri ve ilmi çalışmaları için bkz. J.T.P. de Brujin, "al-Kirmânî, Hamîd al-Dîn", *El2*, V/1166-7; Daftary, a.g.e., s. 192-3; Halm, *Shiism*, s. 180.

50 H. al-Hamdânî bu benzetmeleri ve vasıflandırmaları, Yemenli dâî İdris İmâdüddîn'in *Zehrü'l-Me'ânî* isimli eserinden nakletmektedir, bkz. H. al-Hamdânî, "The History", s. 129-130. Müeyyed için ayrıca bkz. a.g.e., s. 130-5; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, s. 213-5; I. Poonawala, "al-Muayyad fî al-Dîn", *El2*, VII/270-1; Abu-Izzeddin, s. 62.

51 Nu'mân b. Muhammed'in *Kitâbü'l-Himme*'sinden Ivanow'un yaptığı özet tercüme: Ivanow, "The Organization of the Fatimid Propaganda" içinde, s. 17.

olmalıdır. Dâî, İsmâîlî imamların hayatlarını bilmeli ve kendisinden önceki meşhur dâîlerin faaliyetleri hakkında bir fikir sahibi olmalıdır. Genel olarak o, tam bir ansiklopedik bilgi almalıdır. İyi yazabilmeli, bunu yaparken isabetli çıkarımlarda bulunabilmelidir. Dâînin aynı zamanda edebiyatı da bilmesi gerekir. Çünkü edebiyat ilime eşlik etmezse o ilim, gerekli olan zerafetten sahibini yoksun bırakır. Bu zerafet, haddizatında bir takdir hissi uyandırır ve insanları cezbeder.

Genel olarak dâî, maddi ve manevi alem ile ilgili konuları ele alabilecek kapasitede bilgi ve kültür sahibi olan bir aydın olmalıdır. O, öğrenmeye ve ilmi sohbetlere düşkün bir insan olmalıdır. (Bu nedenle) bu vasıftaki insanları kendine arkadaş seçmelidir. O, öğrenmeyi ve öğrenciyi himaye etmeli, isterse yoksul ve pejmürde kılıklı birisi olsun ilim ehline karşı her zaman saygısını ve nezaketini eksik etmemelidir...".⁵²

Fikri donanımıyla mükemmel bir insan olarak yetişmesi istenen dâînin kimin tarafından ve nerede eğitileceği meselesi, kendisinden alıntı yaptığımız bu risalede aynı şekilde ortaya koyulmaktadır. Eğitim ve öğretim yetkisi bulunan üst bir hiyerarşik kademede yer alan dâî, kendisine bağlı olan diğer dâîlerin ve ilgili olduğu bölgedeki dâî adaylarının eğitiminden direk olarak sorumludur. Dâî adayı, İmamdan bir tayin alabilecek seviyeye (*haddü'l-izn*) gelene kadar eğitimini sürdürür.⁵³

Anlaşıldığı gibi sözü edilen eğitim sisteminde, dâînin bulunduğu yerde eğitilmesi öngörülmektedir. Fakat bu mahalli eğitimin yanında, özellikle Fâtımî devletinin parlak döneminden itibaren, dâîleri merkezde eğitmek amacıyla başkent Kahire'de bazı eğitim kurumlarının tesis edildiği bilinmektedir. Bu kurumların en ünlüsü, halife Hâkim bi-Emrillah (ö.411/1021) tarafından 395/1005'de kurulan ve Dârü'l-İlm adıyla da tanınan Dârü'l-Hikme isimli merkezdir. Zengin bir kütüphaneye sahip olan bu merkezde, her biri değişik ilim dallarında uzmanlaşmış birçok hoca istihdam edilmekte, bunların ve diğer hizmetlilerin yıllık maaşları peşin olarak verilip her türlü kırtasiye ihtiyaçları saray tarafından karşılanmaktaydı.⁵⁴ Çok amaçlı akademik bir müessese olan Dârü'l-Hikme'nin en önemli misyonu, dâîlere eğitim veren bir merkez olarak çalışmasıdır. Bu merkez bazı aralarla 167 yıl hizmet vermiştir.⁵⁵

Bu resmi kurum dışında, bizzat halifenin sarayında veya Ezher camisinde düzenlenen derslerde de dâîler vazifelidiler. Mecâlisü'd-da'va veya mecâlisü'l-hikme (da'vet veya hikmet meclisleri) ismi verilen bu derslerde, genel olarak İsmâîliyye mezhebinin halka tanıtılması ve öğretilmesi amaçlanıyordu. Fakat, değişik meclislerde farklı kitapların ders olarak okunduğu ve dinleyicilerin seviyelerine göre konuların seçildiği göz önüne alınırsa,⁵⁶ bu

52 Nisâbü'rî, *Mücezetü'l-Kâfiye*, s. 20-1.

53 Nisâbü'rî, a.g.e., s. 27-8.

54 Makrûzî, *Hîtat*, II/342. Ayrıca bkz. a.g.e., I/458-60.

55 bkz. M. Kaya, "Dârülhikme", *DİA*, VIII/537-8; İ. Erünsal, "Dârü'l-İlm", *DİA*, VIII/539-541.

56 Söz konusu derslere katılanların ilmi ve fikri seviyelerine göre konuların ve ders kitaplarının belirlenmesi ve derslerin buna göre iki veya üç kategoriye ayrılması hususunda Kadı Nu'mân b. Muhammed

konferanslar vasıtasıyla tedrici bir eğitimin verildiği ve dâî adaylarının da bu derslerden büyük ölçüde istifade ettikleri ortaya çıkmaktadır. Meclisler kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı düzenleniyordu. Belli günlerde verilen bu derslerde başdâî, daha önce halife tarafından okunup kontrol edilmiş ve arkası imzalanmış ders notlarını taktir ediyordu.⁵⁷ Bazı meclislerde dinleyiciler *necvâ* denilen ve toplandıktan sonra halifeye teslim edilen, miktarı önceden tesbit edilmiş bir parayı ödemek zorundaydılar.⁵⁸ İmi seviyesi henüz yeterli olmayan sempatanların katıldığı derslerde genellikle meşhur İsmâîlî alim Kadı Nu'man b. Muhammed'in *De'âimü'l-İslâm* isimli fıkıh ağırlıklı kitabı, ileri seviyelerde ise yine aynı müellife ait, içinde dini hükümlerle ilgili bâtunî te'villerin geniş yer tuttuğu *Esâsü't-Te'vil* ve *Te'vilü'd-De'âim* isimli kitaplar okutulmaktaydı.⁵⁹

DA'VET HİYERARŞİSİ VE HUDÛDUDDİN

Eğitimi tamamlayan dâî ancak İmamın atamasıyla (*izm*) görevine başlayabiliyordu.⁶⁰ Dâînin bağlı bulunduğu da'vet teşkilatı, yetki ve sorumluluklara göre belirlenmiş bir hiyerarşik düzen içinde çalışmaktaydı. Çeşitli İsmâîlî kaynaklar, bu organik teşkilat ve hiyerarşik kademeleri hakkında bize değişik bilgiler aktarmaktadırlar. Fakat bu kaynakların teşkilattaki kademe isimlerini ve dâî ünvanlarını farklı farklı vermesi sonucu, da'vet teşkilatının yapısı tam ve doğru olarak ortaya çıkartılamamaktadır. Kaynaklardaki bu farklılık, aslında teşkilatın ve hiyerarşik yapısının belli bir zaman süreci içinde geliştiğini göstermektedir. F. Daftary'e göre, da'vet organizasyonunun tam olarak istikrar bulması, başdâî el-Müeyyed fî'd-dîn (ö.470/1078)'in yirmi yıllık görev süresi içinde gerçekleşmiştir.⁶¹ Araştırmacılar, kaynaklarda belirtilen sözkonusu makam ve mevkilerin ideal bir hiyerarşik sistem içinde öngörüldüğünü, fakat teşkilatın her tarih ve coğrafyada kaynaklarda belirtildiği şekliyle işlemediği kanaatindedirler.⁶²

Musta'fî-İsmâîlî araştırmacı Abbâs Hamdânî makalesinde,⁶³ özel koleksiyonunda bulunan ilk döneme ait ve çoğu halen basılmamış bazı İsmâîlî kaynaklardan istifade ederek da'vet teşkilatının hiyerarşik piramidini ortaya çıkarmaktadır. Hamdânî'nin başvurduğu kaynaklar, Yemenli dâî İbn Havşeb Mansur el-Yemen'e nisbet edilen *Kitâbü'l-Âlim ve'l-Ğulâm*

(ö.363/974) ile halife Mu'iz (ö.365/975) arasında geçen ilgi çekici bir diyalog için bkz. Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü'l-Mecâlis*, s. 386-8.

57 Sözü edilen konferans notlarından bazıları el-mecâlis ismi ile kitaplaştırılmış ve bu kitaplar günümüze kadar ulaşmıştır. Kadı Nu'mân (ö.363/974)'ın *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât* 'ı (thk. H. el-Fakî, Tunus 1978), bu türün ilk örneğidir. Kendisinden bahsettiğimiz el-Müeyyed fî'd-dîn eş-Şirâzî (ö.470/1078)'nin, vermiş olduğu yüzlerce konferanstan oluşturduğu *el-Mecâlisü'l-Müeyyediyye* 'si (thk. M. Gâlib, Beyrut 1974-1984), o zaman için gündemde olan pek çok kelâmî ve felsefî problemi ele almaktadır. El-Mustansır (ö.487/1094)'ın başkadılarında biri olan Abdülhakîm b. Vehb el-Mâlicî'nin dersleri de *el-Mecâlisü'l-Mustansuriyye* (thk. M. Kamil Huseyin, Kahire 1947) adı altında biraraya getirilmiştir.

58 Makrîzî, *Hîtat*, I/390-1.

59 Halm, "The İsmâ'îli Oath", s. 237-8.

60 Nisâbü'rî, *Müceze*, s. 25.

61 Daftary, *The İsmâ'îlîs*, s. 227-8; a.mlf., "Da'î", *Elr.*, VI/591.

62 bkz. A. Hamdânî, "Evolution", s. 88-9; Stern, *Studies*, s. 248; Daftary, *The İsmâ'îlîs*, s. 228; a.mlf., "Dâ'î", *Elr.*, VI/591.

63 A. Hamdânî, "Evolution of the Organisational Structure of the Fâtımî Da'wah", *Arabian Studies*, 3 (1976), s. 85-114.

ve *Kitâbu'r-Rüşd ve'l-Hidâye* ile İbn Havşeb'in oğlu dâî Cafer'e (ö.380/990'dan sonra) nisbet edilen *el-Ferâiz ve'l-Hudûdu'd-Dîn*, *Kitâbü's-Şevâhid ve'l-Beyân* ve *Sîretü İbn Havşeb* isimli eserlerdir.⁶⁴ Bu kaynaklar yanında İranlı İsmâîlî müelliflerden Ebû Hâtim er-Râzî'nin *Kitâbü'l-İslâh*'ı, Ebû Yakub es-Sicistânî'nin *İsbâtü'n-Nübuvvât*'ı ve Ahmed en-Nisâbü'rî'nin *Mücezetü'l-Kâfiye*'sini de kullanan Hamdânî, Yemen ve İran'daki teşkilat sistemini ayrı ayrı ele almış ve bir senteze ulaşmaya çalışmıştır.⁶⁵ Bu senteze göre hiye-rarşik piramidin tepesinde İmam bulunmaktadır. İmamın altında, teşkilatın lideri olan ve bâb, bâbü'l-ebvâb veya lâhik isimleriyle de anılan başdâî (dâ'i'd-du'ât) yer almaktadır. Nakîb ve yed isimleri de verilen "huccet"ler, merkezdeki başdâîye bağlı olarak İslam coğrafyasının değişik bölgelerinde faaliyet gösteren da'vet teşkilatlarının mahalli başkanlarıdır. Bölgenin dâîleri, huccetin emri altında faaliyet gösterirler.⁶⁶

İmamın sağ kolu ve sözcüsü konumundaki dâ'i'd-du'ât (başdâî), genellikle İsmâîlî kaynaklarda bâb veya bâbü'l-ebvâb olarak isimlendirilmektedir.⁶⁷ Kirmânî bu makamın görevini kısaca "*faslû'l-hitâb*" (doğruyu yanlıştan ayırarak hükmetmek)⁶⁸ şeklinde ifade etmektedir. Kalkaşendî'nin kaydına göre Fâtımîlerde İmamdandan sonra en yetkili amir kâdi'l-kudât (başkadı) idi. Görevlerini, Dârü'l-ilm'de ders vermek ve mezhebe yeni girenlerden *ahd* (yemin) almak olarak belirttiği dâ'i'd-du'ât (başdâî) ise protokolde kâdi'l-kudâtтан sonra gelmekteydi.⁶⁹ Makrîzî ise, bu iki makamın bazen bir kişide temsil edilebildiğini belirtmektedir.⁷⁰ İsmâîlî bir şahıs tarafından doldurulması gereken bu makama bir defasında bir Sünninin atandığı kaynaklarda yer almaktadır. Hanefî mezhebine mensup Hasan b. Ali el-Yâzûrî, 441/1049 yılından itibaren yaklaşık dokuz yıl Fâtımî devletinin adalet ve da'vet teşkilatının başı olarak görev yapmıştır. Devletin üst kademesinde rahatsızlık doğuran bu olağan dışı tayinin arkasında, Yâzûrî'nin güçlü ve etkili kişiliğinin bulunduğu belirtilmektedir.⁷¹

Başdâînin değişik bölgelerdeki vekilleri olan huccet veya nakîblerin sayısı onikidir.⁷² Bu oniki huccet, "cezîretü'l-arz" ("yeryüzünün adaları") diye isimlendirilen oniki bölgenin başdâîleridir. Bu "cezîreler" in hangi bölgeler olduğu, Kadı Nu'mân'ın *Te'vilü'd-De'âim* isimli eserinde zikredilmektedir. Bu malumata göre yeryüzü Arap, Rum, Slav (*Sakâlibe*), Nûbe (Yukarı Mısır), Hazer, Hint, Sind, Zenc (Kara Afrika), Habeş, Çin, Deylem ve Berber

64 A. Hamdânî, *Sîretü İbn Havşeb* 'in kayıp olduğunu, fakat koleksiyonunda bulunan dâî Hüseyin b. Ali (ö.667/1268)'ye ait *er-Risâletü'l-Vâhide* isimli diğer bir eserin *Sîretü İbn Havşeb* 'den doğrudan iktibas yaptığını belirtmektedir, bkz. a.g.e., s. 107. Hamdânî, yukarıda isimlerini verdiğimiz kaynaklarda geçen konuyla ilgili kısımların orjinal Arapça metinlerini de dipnotlarda vermektedir.

65 A. Hamdânî, s. 89-92.

66 A. Hamdânî, s. 101-2.

67 Mesela bkz. İdris, *Zehrü'l-Me'ânî*, trc.: s. 243, Arapça metin: s. 55; Cafer b. Ali, *Sîretü Ca'fer*, s. 189. Bâb teriminin genel olarak İslami istilahdaki yeri için bkz. D.M. MacEoin, "Bâb", *EIr.*, III/277-8; M. Yurdagür, "Bâb", *DİA*, IV/359.

68 Sâd suresi 20. ayette geçen bu izafetin manası için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/80.

69 Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, III/557-8.

70 Makrîzî, *Hitat*, I/403.

71 Halm, "The Isma'ili Oath", s. 109.

72 Makrîzî, *Hitat*, I, s. 391; A. Hamdânî, "Evolution", s. 90.

cezireleri olmak üzere oniki bölgeden oluşmaktadır.⁷³ İsrailoğulları'nın Kur'an'da sözü edilen "oniki nakîbi"ne⁷⁴ atfen ortaya çıktığını zannettiğimiz bu oniki nakîbin tarihi gerçekliği olduğuna dair bir delil elimizde bulunmamaktadır. İsmâîlîlerin, ismi verilen bu bölgelerin sadece altı veya yedisinde faaliyet gösterdikleri bilindiğinden, kaynaklarda verilen malumatın ütopik karakterli olduğu ve ideali temsil ettikleri anlaşılmaktadır.⁷⁵

Da'vâ hiyerarşisi, İsmâîlî dâî ve bilgin Hamîdüddîn el-Kirmânî'nin *Râhatü'l-Akl* isimli eserinde Yeni Eflatuncu bir yorumla ortaya konulmaktadır. Kirmânî bu hiyerarşik düzene "hudûd" ("mertebeler") ismini vermektedir. Kirmânî'nin verdiği tabloya göre, el-hudûdü'l-ülviyye (semavî mertebeler)'deki "ilk mevcut"tan "felekler" ile irtibatlı olarak daha aşağı mertebelere inen kozmik silsilenin bir de bu dünyaya ait yansıması vardır. "El-hudûdü's-süfliyye" olarak adlandırılan dünyaya ait bu mertebeler silsilesinin ilki, "nâtık" olarak isimlendirilen Hz. Peygamber'dir. "Nâtık" inen vahyi tebliğ eder. İkinci mertebenin ismi "esâs"dır ve rutbesi te'vildir. Hz. Ali'nin konumlandırıldığı bu makam, inmiş olan vahyin te'vil edildiği bir makamdır. İmam'ın "emir" rutbesiyle yer aldığı üçüncü mertebenin altında, sırasıyla yukarıda kendilerinden sözettiğimiz "bâb" ve "huccet" mertebeleri bulunmaktadır. Bunların altında ise huccete bağlı çalışan dâîlerin mertebeleri sıralanmaktadır. Bunlar sırasıyla dâ'i'l-belâğ, dâ'i'l-mutlak, dâ'i'l-mahdûd, me'zûnü'l-mutlak ve me'zûnü'l-mahdûddur.⁷⁶ Kirmânî'nin bu makamlara atfettiği vazifeler ile diğer İsmâîlî kaynaklardaki açıklamalar⁷⁷ biraraya getirildiğinde, değişik rutbelerdeki bu dâîlerin sorumluluk ve görevleri şu şekilde ortaya çıkmaktadır: Dâ'i'l-belâğ, da'vet teşkilatının merkezi ile görev yaptığı bölge arasında bir nevi yüksek düzeyde irtibatı sağlamaktadır. Anlaşılması güç felsefi ve kelami meselelerin öğretimi, ilmi yeterliliği dolayısıyla bu dâînin sorumluluğu altındadır. Dâ'i'l-mutlak, kademece dâ'i'l-belâğın altında olmasına rağmen bölgenin baş sorumlusu olan huccetin muavini ve vekilidir. Alt kademedeki dâîlerin idaresi doğrudan kendisine bağlıdır. Bu makamdaki dâînin aldığı eğitim, onun bâtınî te'viller yapabilmesi ve bu hususta bir eğitim faaliyeti yürütebilmesi için yeterli seviyededir. Dâ'i'l-mahdûd veya dâ'i'l-mahsûr ismiyle anılan dâî ise sadece zahiri bilgiyi öğretmekle yetkilidir ve teşkilatta dâ'i'l-mutlakın asistanıdır. Me'zûnü'l-mutlak (mutlak izinli) ve me'zûnü'l-mahdûd (sınırlı izinli) kademesindeki dâîler, isimlerinden anlaşılacağı gibi kısıtlı yetkiye sahiptirler. Me'zûnü'l-mutlakın görevi, mezhebin kurallarını ve basit haliyle inanç esaslarını tebliğ etmek ve mezhebe yeni girenlerden biat almaktır. Me'zûnü'l-mahdûd (veya mahsûr) ise, mezhep sempatanlarını mezhebin görüşlerine daha da yaklaştırmak için faaliyette bulunur. İlgilendikleri şahsın sahip olduğu fikir ve inançları çürüterek onun mezhebe girmesine engel teşkil eden manevi duvarları yıkmaları sebebiyle, bu dâîlere "kırcı" manasına "mükâsir" de denilmektedir. Sünni kelamcı Seyyid Şerîf Cürçânî *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta, sözünü ettiğimiz bu son mertebe-

73 Nu'mân b. Muhammed, *Te'vil*, II/74, III/48-9.

74 el-Mâide, 5/12.

75 Halm, *Shiism*, s. 176. Stern'in Ahmed en-Nisâbü'rî'den yapmış olduğu bir iktibasta, oniki huccetin oniki bölgede faaliyet göstermesi hususunun, İsmâîlî İmamın hakimiyetinin yeryüzünde tamamlanması şartına bağlandığı görülmektedir, bkz. *Studies*, s. 248.

76 Kirmânî, *Râhatü'l-Akl*, s. 252-7.

77 Yukarıda sözettiğimiz, A. Hamdânî'nin kullandığı ilk döneme ait kaynaklarda, Kirmânî'nin isimlerini verdiği rutbelerin birçoğu belirtilmektedir, bkz. "Evolution", s. 89-92, 102-3.

nin ismini "mükelleb" ("av tutmak için eğitilmiş köpek") olarak vermektedir. Bu ismin dâfiye verilmesi, dâînin, tuttuğu avı yakalayıp avcıya getiren av köpeğine benzetilmesinden dolayıdır.⁷⁸ Yine Cürçânî yukarıda sıraladığımız kademelerden başka "zû massa" isimli bir dâfiyi zikretmekte ve bu dâînin huccetin geniş ilminden feyizlenerek (*massa* : emmek, çekmek) bu mertebeye eriştiğini belirtmektedir.⁷⁹ M. Öz, bu makamın dâî'l-mutlak makamının diğer bir ismi olduğunu ileri sürmektedir.⁸⁰ Makamlarının isimlerini verdiğimiz bu dâîlerin dışındaki sıradan İsmâîlîler bu hiyerarşik yapının en altında yer almaktadırlar. Bazı kaynaklarda bu kişilere "mü'minü'l-belâğ" veya "mü'min" denilmesi,⁸¹ İsmâîlî olmayan diğer müslümanların sadece "müslim" olmalarından dolayıdır.⁸² Kanaatimizce bu adlandırma, Kur'an'ın bedevilere "siz iman etmediniz ama 'müslüman olduk' deyin"⁸³ mealindeki hitabının arkasındaki manaya dayanmaktadır. Yine bir mertebe ismi olarak zikredilen "mustecîb", mezhebe sempatisi olan veya mezhebe kazandırılma aşamasında olan kişidir.⁸⁴

İSMÂİLÎ DÂÎ : VASIFLARI, VAZİFELERİ VE ÇALIŞMA ŞEKİLLERİ

Bir İsmâîlî rivayette İmam Cafer Sâdık taraftarlarından bir guruba şöyle der: "Bizim sessiz dâîlerimiz olun". Sâdık, da'vet ile sessizliği birbirine zıt iki kavram olarak anlayan ashabına bu ifadesini şöyle açıklar: "Bizim, Allah'a itaat hususunda emrettiğimiz amelleri yaparsanız, Allah'ın haram kıldığı hususlarda size yasakladığımız amellerden kaçınırsanız, insanlara doğruluk ve adalet ile muamele ederseniz, emaneti gözetip iyiliği emreder kötülükten menederseniz ve insanlar sizde sadece hayrı müşahade ederlerse, sizin bu halinizi gördüklerinde şöyle diyeceklerdir: 'Bu insanların durumları bellidir; Allah bunlara rahmet etmiştir. Takipçileri bu kadar edepli başka bir gurup yoktur'. Böylece insanlar bizdeki fazileti anlayacaklar ve bize koşacaklardır".⁸⁵

İmam Sâdık'a nisbet edilen bu hadisteki "sessiz dâîlik" anlayışı, daha sonra İsmâîlî dâîlerin her zaman için gözönünde tutacakları bir şiar olacaktır.⁸⁶ İsmâîlî da'vetin farklı İslam coğrafyalarında yukarıda örneklerini verdiğimiz kazanım ve başarıları, kanaatimizce merkezi teşkilatın çalışmalarından ziyade iyi yetişmiş dâîlerin gayretlerinin bir sonucuydu.

78 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, s. 627. Cürçânî'den önce, Muhammed b. Mâlik el-Hammâdî (ö.470/1077) mükelleb ismini asistan dâîler için kullanmıştı, bkz. *Batniliğin ve Karmatilerin İçyüzü*, s. 40.

79 Cürçânî, a.g.e., s. 627.

80 M. Öz, "Dâî", *DİA*, VIII/420.

81 bkz. A. Hamdânî, "Evolution", s. 91, 103.

82 Bu açıklama için bkz. Ivanow, "The Organizaton", s. 110. "Müslim" teriminin "ehl-i zâhir" için kullanılması için bkz. en-Nisâbü'rî, *Mûceze*, s. 27.

83 el-Hucurât, 49/14

84 A. Hamdânî, "Evolution", s. 91, 103; Ivanow, "The Organization", s. 11. F. Daftary'nin (*The İsmâîlîs*, s. 229-30) da'vet teşkilatının hiyerarşik yapısı ile ilgili söyledikleri ve kaydettiği mertebe isimleri, yukarıda verdiğimiz bilgilerle uyum halindedir ve referans verdiği eserler büyük ölçüde A. Hamdânî'nin kullandığı kaynaklardır. Arif Tâmir'in aynı konuda verdiği malumat (*Târîhü'l-İsmâîliyye*, i, s. 123-9) bazı yönleriyle yukarıdaki bilgiler ile farklılık arz etmektedir. Kaynak göstermemesi sebebiyle, Tâmir'in verdiği da'vet hiyerarşisi ile ilgili malumatı makalemizde nazarı dikkate almadık. Ayrıca, M. Öz'ün *DİA*'daki makalesinde aynı konuda verdiği muhtasar malumat ve istifade ettiği kaynaklar için bkz. "Dâî", *DİA*, VIII/420-1.

85 Nu'mân b. Muhammed, *De'aim*, I/56-7.

86 Bu ifadeye yapılan atıflar için bkz. Nisâbü'rî, *Mûceze*, s. 21-2.

İyi yetişmişlik şüphe yok ki alınan eğitim yanında dâînin manevi ve ahlaki donanımıyla yakından ilgiliydi. Bu nedenle İsmâîlî müellifler dâîde bulunması gereken üstün vasıfların neler olduğunu açıklayan eserler telif etmişlerdir. Bize kadar gelebilen bu türde yazılmış eserlerden en eskisi, dâî Cafer b. Mansûr el-Yemen'e (ö. 380/990'dan sonra) nisbet edilen *Terbiyetü'l-Müstecîb ve'd-Dâî* isimli kitaptır. B. Dodge'ye göre, henüz basılmamış bir kitabın kenarına istinsah edilmiş olan bu eser, Kahire Üniversitesi'ndeki bir profesörün özel koleksiyonunda bulunmaktadır.⁸⁷ Konuyla ilgili diğer bir eser, Kadı Nu'mân b. Muhammed'e (ö.363/974) ait *Kitâbü'l-Himme fi Âdâbı Etbâ'i'l-Eimme* isimli kitaptır. Üç bölümden oluşan kitabın birinci bölümü, İsmâîlî bir müslümanda olması gereken güzel ahlak ve faziletler ile ilgilidir. İkinci bölüm, mezhep mensuplarının İmamların huzurunda nasıl davranacakları ile ilgili kural ve tavsiyeleri ihtiva etmektedir. Üçüncü bölümde dâînin vasıfları ve görevleri anlatılmaktadır.⁸⁸ Bu sahada bilinen en önemli eser ise Ahmed b. İbrahim en-Nisâbü'rî'nin telif ettiği *Mûcezetü'l-Kâfiye fi Şurâti'd-Da'veti'l-Hâdiye*⁸⁹ isimli eserdir. Kitap günümüze kadar ulaşmamıştır. Fakat eserin büyük bölümü, Yemenli dâî Hâtim b. İbrahim Hâmidî (ö. 596/1199)'nin *Tuhfetü'l-Kulûb ve Fercetü'l-Makrûb*'unda nakledilmiştir. Ivanow, İsmâîlî ahd ve misakın metni hariç olmak üzere *Mûcezetü'l-Kâfiye*'nin tamamını İngilizceye çevirmiştir.⁹⁰

Mûcezetü'l-Kâfiye'ye göre bir dâî, fakih bir zatın zeka, ilim, sabır, feraset, dürüstlük ve yüksek ahlak gibi sıfatlarına sahip olmalıdır. O, bir lider gibi yöneticilik sanatını bilmeli, cömert, kararlı, nazik ve hoşgörülü olmalıdır. Dâî, dini için hayatını feda etmeye hazır bir mücahit, hasta ruhları sabır ve titizlikle tedavi edebilen bir doktordur. O, bir mürid gibi güvenilir olmalıdır ki ruhları için ebedi kurtuluş arayan insanlar gönül rahatlığıyla ona müracaat edebilsinler. O aynı zamanda bir çiftçi, bir çoban, bir gemi kaptanı ve bir tüccarın iyi özelliklerine sahip olmalıdır ki cemiyete etkisi en üst seviyede olsun.⁹¹

Dâî tam bir muvahhid olmalıdır. Onun hayatında hiç bir şey, Rabbi ile kulluk vazifesi arasına girecek kadar önemli olamaz. Sarsılmaz bir imana sahip olan dâî, bir âbid gibi ömrünü geçirmelidir. Sadece dini anlatan bir kişi konumunda olmamalı, tebliğ ettiği şeyleri bizzat yaşamalı, öğrendiklerini hemen uygulamalıdır. İmamın emirleri karşısında sıradan müminin durumu ne ise dâînin durumu da odur. Kibirli, azgın ve samimiyetsiz kişiler dâî olamaz. Muttaki olması gereken dâînin dini hayatı ve hareketleri diğer insanlar için tam bir örnek teşkil eder. İmam Sâdık'ın "sessiz dâîler" tanımı tam olarak gerçekleşmelidir. Dâînin kendini bir disiplin içinde tutması gerekir (es-siyâsetü'l-hâssa). Şehavi arzular, kötü

87 Dodge, s. 136.

88 Ivanow, "The Organization", s. 12. *Kitâbü'l-Himme* 'nin tesbit edebildiğimiz baskıları: 1) Muhammed K. Hüseyin'in tahkikiyle *Silsiletü Mahtûrâti'l-Fâtımiyyîn* (Kahire: Dârü'l-Fikrî'l-Arabî, ? 1950, 1959) içinde. 2) Yine M. K. Hüseyin'in tahkikiyle 1979 baskısı, y.y. 3) Beyrut: Dârü'l-Adve, 1996 baskısı. Malesef bu baskılardan hiçbirine ulaşma imkanımız olmadı. Bu nedenle *Kitâbü'l-Himme*'den istifade alanımız, Ivanow'un kitabın üçüncü bölümünden yaptığı geniş bir özete sınırlı kaldı. Bu özet için bkz. "The Organization", s. 15-7.

89 Daftary'nin kaydına göre, *Mûcezetü'l-Kâfiye fi Âdâbi'd-Du'ât*, bkz. "Dâî", *EI*, VU591.

90 Ivanow, "The Organization", s. 19-35.

91 Nisâbü'rî, *Mûceze*, s. 20.

alışkanlıklar, hırs ve kızgınlık kontrol altına alınmalıdır. "Dâî şunu iyi bilmelidir ki kendini yönetemeyen başkalarını yönetemez".⁹²

Dâî üstlerine saygılı ve itaatkar olmalı, altlarına karşı ise arkadaşça ve mütevazı bir şekilde davranmalıdır. Katı bir resmîlik, dikkafalılık ve merhametsizlik ona yakışmaz. Şefkat, iffet, verâ, vefâ ve kitmân dâînin vazgeçilmez sıfatlarıdır. Altlarına karşı cömert ve lütfekar olmalıdır; çünkü yoksulluk onları birtakım sahtekarlıklar yapmaya itebilir. Dâî tatlı dilli olmalı, zeka, eğitim ve mevkillerine göre insanlara farklı farklı yaklaşmalıdır. Sertlik ve haşinlik misyonuna zarar verir. Dâî vakar ve heybet sahibi olmalıdır. Ama bu hasletler onu başkaları üzerinde mutlak hakimiyet kurmaya itemez. Kendini olduğundan yüksek görmek sahte bir tavidir ve kötü huyların başıdır. Hafifmeşreplik iyi bir davranış kalıbı değildir. Çok şaka ve espri yapmak cemiyetin dâîye olan saygı ve hürmetini azaltır. Tamahkarlık ise dâîyi rüşvet yemek gibi yasak işlere sevkeder ve böylece din elden gider.⁹³

Nisâbü'rî'ye göre, dâî faaliyet yürüttüğü bölgenin dini ve etnik yapısını çok iyi bilmeli, mahalli dili mutlaka öğrenmelidir.⁹⁴ O tam bir insan sarrafı olmalı, muhatap olduğu insanların tepkilerini önceden kestirip, duygularını okuyabilmelidir.⁹⁵

Dâî İdris (ö. 872/1468)'in, Ubeydullah Mehdi (ö. 322/934)'nin başdâîsi olan Eflah b. Harun el-Melûsî'nin da'vet metodu hakkında verdiği malumatı, İsmâîlî dâîlerin muhatap oldukları insanların psikolojik ve sosyal durumlarını da'vetin tesirini artırmak için nasıl kullandıklarını göstermesi açısından zikre değer görmekteyiz. Eflah kadınlarla olan da'vet çalışmalarında, söylediklerini teyid edici misalleri, yîzûk, halhal, gerdanlık ve bilezik gibi takılardan, kadınların giydikleri elbiselerden, kıl, yün ve dokuma aletleri gibi onların günlük hayatta çokça meşgul oldukları eşyalardan seçerdi. Terzi ile muhatap olduğunda iğne, iplik, kopça ve makası, çobanla ilgilendiğinde ise sopa ve abayı misal gösterir, bu misallerle fikirlerini delillendirirdi.⁹⁶

Mûcezetü'l-Kâfiye, dâînin ahlaki şahsiyeti ve özel kabiliyetleri ile ilgili hususları belirttiikten sonra onun İsmâîlî cemaate karşı sorumluluklarını gündeme getirmektedir: Dâî kendisini tümüyle da'vet işlerine adanmalı, taraftarların eğitim ve öğretimi için her fırsatı değerlendirmelidir. Onlara sık sık ilahi mükafatları hatırlatmalıdır. Bu telkinler zor zamanlarda onların maneviyatlarını yüksek tutar. Dâî, yandaşlarının üzüntü ve sevinçlerine ortak olmalı, hastalık ve musibet hallerinde mutlaka ziyaretlerine gidip tatlı sözler söylemeli,

92 Nisâbü'rî, *Mûceze*, s. 21-2.

93 Nisâbü'rî, *Mûceze*, s. 22-4.

94 Halife Mu'iz (ö.365/975), Karmatî lider Ebû Abdullah el-A'sâm el-Cennâbî'ye yazdığı mektupta, "(emirleri) onlara iyice açıklasın diye her peygamberi yalnız kendi kavminin diliyle gönderdik" (İbrahim: 4) ayetine atıfta bulunarak, Fâtımî dâîlerin buldukları bölgenin mahalli dilini mutlaka bildiklerini vurgulamaktadır, bkz. Makrîzî, *Hitat*, I/196.

95 Nisâbü'rî, *Mûceze*, s. 24-5. İsmâîlî dâîde olması gereken üstün vasıfların neler olduğu hususu için ayrıca bkz. Ivanow'un *Kitâbü'l-Himme*'den yaptığı özet: "The Organization", s. 15-7; R. Levy, s. 518-9. Tarihçi vezir Reşîduddîn (ö. 718/1318), üstün vasıflarla donanmış bir dâînin muhatabını etkileme gücünü, "Musa (a.s.)'nın sağ eli ve İsa (a.s.)'nın nefesine" benzetmektedir, bkz. Levy, s. 518.

96 İdris, *Uyânü'l-Ahbâr*, s. 137.

sevinçli günlerinde ise selam ve tebriğini onlara iletmelidir. Dâînin kapısı herkese, hatta muhaliflerine bile açık olmalıdır. Dâînin herkesden şüphe eder bir karakterde olması cemiyette huzursuzluk yaratır. İsmâîlî olmayan (ehl-i zâhir) müslümanlar ve gayri müslimler de cemiyette ihmal edilmemeli, onların da huzur içinde yaşamaları temin edilmeli, her türlü emniyetleri sağlanmalıdır. Dâî cemiyet ile alakalı meselelerden haberdar olmalı, seyahat zorluklarını bahane ederek teftiş ve incelemeyi bizzat yerinde yapmayı ihmal etmemelidir. Elçilerini seçerken onların temsil kabiliyetlerinin olup olmadığına dikkat etmelidir. Görevden döndüğünde gördüğü ve duyduğu malumatı dâîye anlatması elçinin vazifesidir. Dâî, İmama bağlılık ve sadakatte biricik örnek olmalıdır. Cemaat, İmamlarının kendilerine iyilik yapmaya mecbur olmadığını anlamalıdır. İmamdan gelen her iyilik sadece onun lütuf ve cömertliğinden kaynaklanmaktadır.⁹⁷

Dâî kendi aile hayatına çok dikkat etmek zorundadır. Ailesine sahip olamayan, aile üyelerini hakıyla eğitemeyen bir dâî, cemiyetteki rehberlik ve idarecilik görevini nasıl yerine getirebilir? Dâî evindeki hizmetçileri mezhep mensuplarından seçmelidir. Dâînin evi aynı zamanda mezhep teşkilatının yönetim ve eğitim makamı olduğundan, İsmâîlî olmayan bir hizmetçinin evde bulunması mahzurludur. Hizmetçi eğer kadınsa, şer'an nikah düşmeyen bir kimse olması tercih edilmeli, genç erkekler hizmetçi olarak alınmamalıdır. Çünkü bu gibi şeyler, aslı olmayan dedikoduların yayılmasına sebebiyet verir.⁹⁸

Dâî, İmamı ve icraatlarını eleştiremez, ona muhalif düşemez. İmamın her fiilinde bir hikmet vardır. Dâî bu hikmeti ilk anda anlamasa da, daha sonra anlayacaktır. Eğer hala anlamamışsa, kendisinde bir idrak zayıflığının olduğunu düşünmesi gerekir. Dâî, yaptığı görev için kendisini yeterli görmediğinde bunu İmama bildirmeli ve derhal istifa etmelidir.⁹⁹

Akrabalık, arkadaşlık, verilmiş bir söz veya alınmış bir hediye, dâînin astlarını tayininde etki edici bir unsur olamaz. Adayın "dini", tayini belirleyici tek unsurdur. Üst düzey bir Dâî, sorumluluğu altındaki suç işlemiş bir dâîden tevbe etmesini bekler. Eğer suç şahsi ise, Dâî bunu etrafa yaymadan örtbas etmelidir. Eğer suç şahsi sınırlar içinde kalmayıp cemiyeti ilgilendiriyorsa, Dâî astını bu suçtan dolayı cezalandırmalı, terfisini durdurmalı veya derecesinde indirim yapmalıdır. Dâî diğer taraftan, başarı gösteren astlarına da hak ettikleri terfileri vermelidir. Böylece diğer dâîler gösterecekleri başarının karşılıksız kalmayacağını anlamış olurlar.¹⁰⁰

Dâînin mali konularda dikkat etmesi gereken hususlar da şunlardır: Dâî, İmamın kendisine havale ettiği parayı şahsi malı gibi kullanamaz. Dâî bu paraya, cemaatin refah seviyesini yükseltmek, cemaatin imanını kuvvetlendirmek için ihtiyaç duymaktadır. Da'vet

97 Nisâbü'rî, *Mûceze*, s. 24-7.

98 Nisâbü'rî, *Mûceze*, s. 34-5.

99 Nisâbü'rî, *Mûceze*, s. 27, 30-1.

100 Nisâbü'rî, *Mûceze*, s. 28-32.

için harcanan para mümkün olan en asgari seviyede tutulmalı, sık sık merkezden para istemek suretiyle İmam rahatsız edilmemelidir.¹⁰¹

İsmâiliyye tarihinde rastladığımız bir örnek, dâînin mutlaka erkek olmasının gerekli olmadığını ortaya koymaktadır. Bütün Yemeni hakimiyeti altına alıp orada Fâtımîlere bağlı İsmâîlî Suleyhî devletini kuran Ali b. Muhammed es-Suleyhî'nin 459/1066'da ölümünden sonra yerine oğlu Ahmed el-Mükerrem geçmiş, fakat kısa bir süre sonra yönetim, karısı Arvâ üzerine kalmıştı. Başarılı bir yönetici ve kuvvetli bir din alimi olarak tanınan kraliçe Arvâ, halife Mustansır (ö. 487/1094) tarafından Yemen'in başdâîsi olarak da tanınmış ve kendisine Huccetülislam ünvanı verilmişti.¹⁰²

İmamlarının söz, fikir ve düşüncelerinin öğretimini (ta'lîm) mezheplerinin temeli yaptıklarından dolayı kendilerine Ta'lîmiyye de denen İsmâîlîlikte,¹⁰³ dâînin mezhebin eğitim ve öğretim faaliyetlerindeki önemli konumuna çalışmamızın önceki bölümlerinde işaret etmiştik. İçlerinden meşhur alimlerin de çıktığı bu eğitim dâîleri, yeri geldiğinde askeri bir lider gibi görev yapıyorlardı. Kendileri hakkında bilgi verdiğimiz Ebû Abdullah eş-Şîfî ve İbn Havşeb gibi şahsiyetler, komutan dâîlerin göze çarpan örneklerindedir. Fâtımî devleti sınırları dışındaki topraklarda, Fâtımî halifelerinin bir casus ordusu konumuna gelen da'vet teşkilatı zaman zaman, faaliyet yürüttüğü bölgenin emir veya hükümdarlarını mezhebe kazandırarak o bölgenin tam hakimi konumuna geliyordu. Sind'de vuku bulan böyle bir hadiseyi inceleyen S.M. Stern, "mühtedi" hükümdarların makamlarında kaldıkları halde, gerçek yönetimin dâînin elinde olduğunu gösteren tarihi rivayetler bulunduğunu belirtmektedir. Stern'e göre dâînin bu konumu, hükümdarın üstünde ve yönetimde tam söz sahibi bir rehberiyet makamıdır¹⁰⁴ ve kanaatimizce bu, günümüz İran İslam Cumhuriyeti'ndeki Ruhani Liderlik makamına benzer bir mevkidir. Vazifeli olduğu bölgede İmamın temsilcisi olan başdâî, İmam adına astlarını atama ve azletme yetkisine sahipti. İlk Fâtımî halifesi Mehdi'nin, Hama'ya atadığı başdâîsi Ebû'l-Hüseyn el-Esved'e bu yetkileri bizzat kendisinin verdiği *İstitârü'l-İmâm*'da kaydedilmektedir.¹⁰⁵ Dâî adayının, itibarsız bir aileden olmaması, hapis yatmak ve kötü işlere bulaşmak gibi mazisinde kara bir lekesinin bulunmaması gerekiyordu. Aynı şekilde dâî adayının sağırılık, körlük, topallık gibi özürlerden, cüzzam, uyuz gibi cilt hastalıklarından salim olması, vazifesini gerektiği şekilde yerine getirebilmesi için bir zorunluluktur. Dâî adayını atamakla yetkili olan başdâî, ilkönce adayı kendisi çeşitli hususlarda sınar, bilgisinin yeterli olup olmadığını değişik metodlarla ölçer, daha sonra da aday hakkında cemiyet içinde soruşturma yaptırır. Eğer bu soruşturmada fikirlerine başvurulan insanlar aday hakkında olumsuz kanaat belirtmişlerse, adayı kendisi yeterli bulmuş bile olsa başdâînin atamayı yapmaması gerekirdi.¹⁰⁶

101 Nisâbü'rî, *Müceze*, s. 32.

102 Kraliçe Arvâ hakkında geniş bilgi için bkz. Abu-Izzeddin, s. 71-2.

103 bkz. Gazâlî, *Batınlığın İçyüzü*, s. 7, 10.

104 Stern, *Studies*, s. 182-3.

105 Nisâbü'rî, *İstitâr*, s. 163.

106 Nisâbü'rî, *Müceze*, s. 28-9, 31, 33.

Dâînin diğer bir vazifesi, sorumluluğu altında bulunan mezhep bağluları arasında gerçek adaleti sağlamaktır. O bu yönüyle tam bir hakim gibi çalışır. İsmâîlîler, kendi aralarındaki bir meseleden dolayı sultana veya İsmâîlî olmayan bir mahalli kadıya başvurmadan dâî bu problemi çözmeli, adaleti sağlamalıdır. Dâî yargı hususunda lüzumlu hallerde mahalli yönetimle işbirliği yapabilir. Muhakeme sonucu cezayı verme ve verilen cezayı yerine getirme sorumluluğu da dâîye aittir. İşlediği bir suçtan dolayı bir İsmâîlîyi mezhepten ihraç etme (afaroz), dâînin verebileceği cezalar arasındadır. Eğer cemaat içinde, potansiyel suçların önlenmesi için gerekli tedbirleri almada dâî ihmal gösteriyorsa veya yargı tam olarak işlemiyor, adalet yerini bulmuyorsa dâî bu gidişattan sorumludur ve cezalandırılması gerekir.¹⁰⁷

İmam tarafından tayin edilmiş bir dâî, sorumlu olduğu bölgede tam bağımsızlığa sahiptir. Ahmed en-Nisâbü'rî, dâînin sahip olduğu bu bağımsızlığı izah sadedinde ana rahmindeki embriyoyu misal göstermektedir: Baba bu embriyoyu spermiyle dölemiştir. Babanın artık bundan sonra embriyonun gelişimine ve doğmasına bir etkisi olamaz. O sadece hanımına bakar, onu besler, korur ve gözetir. İmam ile dâîsinin arasındaki ilişki de bu misale benzerdir. Dâîsinin tayinini yapan İmamın bundan sonra yapacağı şey, talimleriyle dâîlerin ve İsmâîlî cemaatin ruhlarını tazelemektir. Diğer bütün işlerde dâî bağımsızdır. Da'vetin gelişip yaygınlaşması veya zayıflayarak yok olup gitmesi dâînin kişiliğiyle ve çalışmalarındaki verimle yakından ilgilidir.¹⁰⁸ S.M. Stern, halife Mu'iz (ö.365/975)'in Sind'deki başdâîsinden bahsetmektedir. Bu isimli dâî İsmâîlî doktrine taban tabana zıt ve aşırı fikirler yaymasına rağmen, Mu'iz onu azletmekten çekinmekteydi. Bağluları tarafından da çok sevilen ve saygı gören bu dâî, da'vet çalışmalarını o kadar geniş bir bağımsızlık içinde yürütüyordu ki, Mu'iz merkezden yapacağı bir müdahalenin bölgedeki İsmâîlîlerin tepkisini çekeceğini veya onlarla olan bağlarını tamamen koparabileceğini hissetmiş, bütün olumsuzluklarına rağmen başdâîsini görevinde bırakmayı tercih etmişti.¹⁰⁹

Fâtımî devleti öncesi ve Fâtımî devleti dönemi İsmâîliyye tarihi tetkik edildiğinde, da'vet faaliyetlerinde İsmâîlîlerin iki farklı ana metodu takip ettikleri görülmektedir. Irak, Bahreyn, Yemen, Suriye ve Kuzey Afrika'da öbeklenen İsmâîlî dâîler, genellikle çok sayıda müslümanı bir anda mezheplerine kazandırmak gayesiyle faaliyet gösteriyorlar, mezhebe giren kitleleri kışkırtarak mevcut yönetime karşı isyan ettiriyorlar ve bu yolla bölgeleri tam olarak denetime almayı planlıyorlardı. Mısır'da Fâtımî, Bahreyn'de Karmatî devletlerinin ve Yemen'de bağımsız İsmâîlî derebeyliklerinin kurulması hep bu metodla yürütülen da'vet çalışmalarının bir ürünüydü. Fakat İran, Horasan ve Mâverâünnehr'deki da'vet çalışmaları daha çok gizlilik ilkesine göre yürütülüyor ve kitleyle muhatap olmaktan çok yönetici sınıfın mezhebe kazandırılması amaçlanıyordu.¹¹⁰ Kaynaklarda da'vetin merkezi olarak "da'vet kaleleri"nin gösterildiği teşkilatlar, genelde birinci metodu takip eden İsmâîlîlere aitti.¹¹¹ Daha çok askeri faaliyet yürüten ve düşmanlarından korunmak için müstahkem

107 Nisâbü'rî, *Müceze*, s. 26-7.

108 Nisâbü'rî, *Müceze*, s. 19-20.

109 Stern, *Studies*, s. 179. Aynı hadise için ayrıca bkz. Abu-Izzeddin, s. 68-9.

110 Stern, "The Early İsmâîlî Missionaries", s. 81.

111 bkz. el-Kalkaşendî, XIII/249.

kaleleri üs edinen bu teşkilatlar, sözlü da'vet yanında sık sık yaptıkları akınlar ve organize ettikleri isyanlarla daha çok toprak parçası kazanma gayreti içindeydiler. "Da'vethane"leri merkez edinen teşkilatlar ise genellikle tebliğ ve talim yoluyla da'veti yaymaya çalışıyorlardı.¹¹² "Dârü'd-da'vâ" ise hem da'vet kalelerinin, hem de da'vethanelerin fonksiyonunu icra eden merkezi mekanlar için kullanılan ortak bir isimdi.¹¹³

Resâilü İhvâni's-Sefâ 'daki bazı malumat, da'vet teşkilatının başka bir yönünü ortaya çıkarmaktadır. Bu malumata göre, cemiyetin bütününde etkili olmak amacıyla cemiyette mevcut sosyal gurupların her birisi için bir temsilci atanmaktadır. Hükümdar çocukları (*evlâdü'l-mülûk*), vezirler, valiler, katipler, tüccarlar, sanatkarlar, edebiyatçılar, fakihler ismi verilen guruplardan bazılarıdır. Risâle şu şekilde devam etmektedir: "Biz her sınıfa, ilmini ve basiretini onayladığımız bir kardeşimizi onlar içinde bizi temsil etmesi için tayin ederiz. Bu kardeşimiz hem onlara hizmet eder, hem de iyilik, nezaket ve şefkat ile nasihat eder".¹¹⁴ Her ne kadar *Resâil* bütün olarak ele alındığında İhvân-ı Sefâ'nın vermek istediği mesaj geniş ölçüde entellektüel ve ahlaki çerçeve içinde kalıyorsa da, İsmâîlî oldukları kuvvetle tahmin edilen İhvân-ı Sefâ üyelerinin, bu satırlar ile mensup oldukları mezhebin faaliyet biçimini de ortaya koydukları kanaatindeyiz.

Yine *Resâilü İhvâni's-Sefâ*'da, mezhep mensuplarının bir "ahd ve misak" sözleşmesiyle gerek dünyayı gerekse ahireti ilgilendiren işlerde birbirleriyle her zaman dayanışma içinde olacaklarına söz vermeleri gerektiği belirtilmektedir. Buna ilaveten, İhvân saflarına katılmak isteyen kişinin (müstecîb-müstahdes) okuması gereken bir hitabenin de metni verilmektedir.¹¹⁵ İsmâîliye mezhebine yeni katılan kişilerden biat ve misak alınması, mezhebin bilinen uygulamalarındandı. Müstecîb, bu sözü dâînin önünde verirdi ve dâî ancak bu sözü aldıktan sonra mezhebin sırlarını açıklamaya yetkiliydi.¹¹⁶ *Esrârü'n-Nutekâ*'da Cafer b. Mansûr, İsmâîlî dâîlerin İmam adına biat almaya İmam Muhammed b. İsmail zamanında başladıklarını kaydetmektedir.¹¹⁷ Fakat kitabın editörü Ivanow, İmam Muhammed zamanında da'vetin henüz organize hale gelmediğini, Cafer'in ise kendi zamanında mevcut olan bir uygulamayı gerçeği yansıtmayan tarihi bir malumatla kitabında temellendirmek istediğini haklı olarak ileri sürmektedir. Söz konusu ahd ve misakın geçmişi İmam Muhammed zamanına kadar gitmese de, üçüncü hicri yüzyılın ortalarında faaliyet göstermiş olan Hüseyin el-Ahvezî ve İbn Havşeb gibi büyük dâîlerin, İmamları adına mezhebe yeni girmiş kişilerden biat aldıklarına dair elimizde güvenilir malumat bulunmaktadır.¹¹⁸ Fâtımî devleti kurulduktan sonra bu uygulama bir sisteme oturmuş, Kahire'deki da'vet meclislerinde başdâîler bu ahd ve biatı alırken,¹¹⁹ devlet sınırları dışındaki yerlerde bu görev o

112 Örnek için bkz. Daftary, *The Ismâ'îlîs*, s. 355.

113 Daftary, *The Ismâ'îlîs*, s. 358.

114 *Resâil*, IV/188.

115 *Resâil*, IV/186-8.

116 Nisâbü'rî, *Müceze*, s. 32.

117 Cafer b. Mansûr, *Esrâr*, s. 100-1, İng. trc: s. 298.

118 bkz. Halm, "The Isma'ili Oath", s. 91-3.

119 Makrîzî, *Hîtat*, I/391.

bölgenin sorumlusu olan dâîlere tevdi edilmişti.¹²⁰ Bu uygulama günümüzde hala bazı İsmâîlî topluluklarda sürdürülmektedir.¹²¹

Mezhebe girecek kişilerden alınan ahdin metnini bazı kaynaklar vermektedirler. Bunlardan en kapsamlısı, Ehû Muhsin eş-Şerîf Muhammed b. Ali'nin 372/983'den sonra kaleme aldığı tahmin edilen, fakat şu an elimizde olmayan eserinden¹²² Nüveyrî (ö. 733/1333)'nin iktibas yaptığı ahd metnidir. Aynı metin, Mısırlı tarihçi Makrîzî (ö.845/1441-2) tarafından da iktibas edilmiştir.¹²³ Bu metne göre dâî, müstecîbe, o ana kadar duyduğu ve o andan sonra duyacağı mezheple ilgili bilgileri her durumda ve her zamanda sır olarak saklaması gerektiğini bildirmektedir. Müstecîb, İmamın ve üstlerinin emirleri dışında hareket edemez. Müstecîb, Allah'a tevhid esasî üzere iman etmeli, imanın ve islamın diğer esaslarını harfiyyen yerine getirmelidir. Eğer müstecîb bu ahid ile söz verdiklerini yerine getirmez ise, Allah'a ve onun dinine asi olmuş olacaktır. Verdiği zekat ve sadakalar geçersiz sayılacak, köleleri azad ve hanımları boş olacaktır. Bu kişinin yürüyerek ve yalınayak otuz defa hac yapması, ancak bu günaha bir keffaret olabilir. Bunları söyleyen dâî, müstecîbe "evet mi ?" diye sorar. O da "evet" şeklinde cevap verir.¹²⁴

Fâtımîler zamanında icra edilen ahid merasimlerinde okunduğunu sandığımız yukarıda bahsedilen metinden ayrı olarak, elimizde muhtemelen daha sonraki bir tarihe ait diğer bir ahid metni bulunmaktadır. İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349) tarafından kaydedilen ve Kalkaşendî (ö. 821/1418)'nin de Ömerî'den naklettiği bu metinde, İsmâîlî muhtedîler, mezhep içi bölünme sonrası ortaya çıkan Müsta'liyye ve Nizâriyye fırkalarına göre iki ayrı yemin metnini okumaktadırlar. Metnin ilk kısmı iki fırka mensupları tarafından aynen okunmasına rağmen metnin sonunda Müsta'liyye, Hasan Sabbâh ve Râşidüddîn Sinan gibi meşhur Nizârîlerden beri olduklarını açıklamakta, Nizârîler ise imametini Nizâr'a ait olduğunu ve onun gerçekte ölmediğini ikrar etmekteydiler.¹²⁵

FÂTİMİLER SONRASI İSMÂİLÎ DA'VET

Halife Mustansır'ın 487/1094'deki ölümünden sonra Büyük Fâtımî Devleti, Mustansır'ın oğulları Müsta'li ile Nizâr taraftarlarının taht kavgalarıyla sarsılmış, bu kavgalar Nizâr'ın 488/1095'de Müsta'li'yi destekleyenler tarafından, Müsta'li'nin oğlu Âmir'in de

120 Nisâbü'rî, *Mûceze*, s. 25

121 Halm, "The Isma'ili Oath", s. 98.

122 Ehû Muhsin ve eseri için bkz. Daftary, "The Earliest Ismâ'îlîs", s. 235, a.mlf., "A Major Schism", s. 125; Halm, "The Isma'ili Oath", s. 94, 97.

123 Makrîzî, *Hitat*, I/396-7. Abdülkâhîr el-Bağdâdî (ö.429/1037) ve Gazâlî (ö.505/1111) de aynı ahid metnini, muhtemelen Nüveyrî ve Makrîzî'nin kullandığı kaynaktan, fakat bazı bölümleri çıkarılmış olarak iktibas etmişlerdir, bkz. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 303-4; a.mlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 234-5; Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâuniyye*, s. 28-9; a.mlf., *Batnîliğin İçyüzü*, s. 17-8.

124 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXV/217-220. Ahmed en-Nisâbü'rî, *Mûcezetü'l-Kâfiyye*'de diğer bir ahid metnini kaydetmektedir. Bu ahidin muhtevası büyük ölçüde, yukarıda içeriği hakkında malumat verdiğimiz ahid metnine benzemektedir. Ivanow'un, *Mûceze*'nin tercümesinden çıkardığı bu bölüm, H. Halm tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir, bkz. Halm, "The Isma'ili Oath", s. 93-4.

125 Ömerî, s. 157-8; Kalkaşendî, XIII/250-1.

524/1130'da Nizârî ajanları tarafından öldürülmesiyle sonuçlanmıştı. Ölümünün akabinde Âmir'in sekiz aylık oğlu Tayyib'i halife ilan eden gurup ile, Âmir'in kuzeni Hâfız'ın taraftarları arasındaki çekişme, devleti çökme noktasına getirmişti. İran'daki Hasan Sabbâh liderliğinde ve Alamût merkezli da'vet teşkilatı Nizârî görüşü sahiplenip bayraklaştırmış, Mısır'daki Hâfızî baskıdan bunalan ve daha sonra devletin yıkılması ile birlikte barınacak yeri kalmayan Müsta'îf-Tayyibî görüş de Suleyhî hanedanın himayesi altında Yemen'e taşınmıştı. Müsta'îfler genel olarak Fâtımîler'den miras kalan da'vet geleneğine sadık kalmışlar, da'veti bazı küçük değişikliklerle etkin oldukları bölgelerde, özellikle Yemen, Uman ve Hindistan'da sürdürmüşlerdir. Hindistan'da Bohralar olarak bilinen cemaat, Müsta'îf İsmâîlîlerin günümüzde yaşayan temsilcileridir.¹²⁶

Müsta'îfler, "ed-da'vetü'l-kadîme" ("eski da'vet") sahipleri olarak isimlendirilirken, Mısır İsmâîlîleri ile olan ideolojik bağlarını büyük ölçüde koparmış olan Nizârîler, "İmam'ın gaybeti"ni Nizâr'ın ölümüyle tekrar gündeme getirdikleri ve "beklenen Mehdi"ye İslam hukukunu yürürlükten kaldırma yetkisi veren "kıyamet" nazariyesini kabul ettikleri için "ed-da'vetü'l-cedîde" ("yeni da'vet") taraftarları olarak anılmaya başlandı. Alamût merkezli Nizârî teşkilat Selçuklu devleti ile mücadeleye girişmiş, hucet ismi verilen liderleri ve diğer dâfler bu mücadele süreci içinde pek çok terörist eylemin planlayıcı ve uygulayıcıları olmuşlardı. Bu arada Fâtımîler zamanında İran İsmâîlî teşkilatında baskın olan tebliğe dayalı da'vet geleneği etkisini kaybetmiş, mevcut komplike hiyerarşik yapı, hucet-imam ve onun altındaki birkaç dâfiden oluşan basit bir örgüt haline dönüşmüştü. Alamût dahil İran'daki tüm Nizârî derebeyliklerinin Moğollar tarafından işgali neticesi, Nizârî liderler yeraltında faaliyet göstermeye başladılar ve da'vet çalışmaları neredeyse durma noktasına geldi. XV. yüzyılın ikinci yarısında Merkezî İran'daki Encedân kasabasında ortaya çıkan ve Hasan Sabbâh soyundan geldikleri iddia edilen Kâsımşâhîler, Nizârî İsmâîlî cemaatin liderliğine geçtiler. İmâmiyye mezhebini resmi mezhep olarak kabul eden Safevî devletinin baskısından kurtulmak için Şîf eğilimli Nurbahşî tarikatıyla ilişkiye geçen yeni İsmâîlî organizasyon, halka yönelik da'vet çalışmalarını tasavvufdaki mürşid/pîr - derviş ilişkisi altında sürdürdü ve bu yolla Nizârî İsmâilliliği yok olmaktan kurtardı. Kâsımşâhî soyundan gelen ve Ağa Hanlar olarak tanınan liderler, XIX. yüzyılın ortalarından günümüze kadar Nizârî İsmâîlîleri yönetmektedirler. Misyonerlik (da'vet) faaliyetini bırakmış görünen günümüz Nizârî liderliği, bugün daha çok mezhep mensuplarının eğitime önem vermekte ve onların sosyal ve ekonomik bakımdan iyi bir duruma gelmesi için gayret göstermektedir. Pakistan, Hindistan ve Doğu Afrika'daki birçok ilk ve orta dereceli okul, bu amaçla cemaate hizmet etmektedir. Londra'daki İsmâîlî Çalışmalar Enstitüsü (The Institute of Isma'ili Studies), İsmâîlî kültürün ortaya çıkartılıp geliştirilmesine öncülük etmekte, sağladığı

126 bkz. H. al-Hamdânî, "The History", s. 128-9, 135-6; A. Hamdânî, "Evolution", s. 94-5; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, s. 285-6; Halm, *Shiism*, s. 193-9; Fıçlalı, s. 134; M. Canard, "Da'wâ", *Etz*, II/170; M. Öz, "Dâi", *DİA*, VIII/21.

imkan ve burslarla Nizârîler içinde başarılı araştırmacı ve bilim adamlarının yetişmesine katkıda bulunmaktadır.¹²⁷

SONUÇLAR

Dâî terimi, tarihte ortaya çıkmış pek çok Şîî gurubun propagandacılarına verilmiş ortak bir isimdir. Fakat bu terim, genellikle İslam tarihi kaynaklarında, İsmâîliyye mezhebinin adına ve daha çok Fâtımî halifelerinin kontrolü altında da'vet çalışması yapan şahıslara bir alem olmuştur. İsmâîlî davetçilerin sistemli ve teşkilatlı bir biçimde çalışmaya başlaması, İsmâîlî imam Abdullah'ın III. hicrî asrın ilk çeyreğindeki liderlik dönemine rastlamaktadır. Bu organizeli faaliyet, kısa sayılabilecek bir sürede meyvesini verdi. III. hicrî asrın sonuna kadar biri Güney Irak'da Karmatî, diğeri Kuzey Afrika'da Fâtımî devleti olmak üzere iki İsmâîlî devlet teşekkül etti. Yine aynı dönem içinde İsmâîlî dâîler, Yemen'in çeşitli bölgelerinde birçok derebeyliğin sahibi oldular. Fâtımî devleti, kısa süre içinde güçlenip Mısır'ı ele geçirerek Abbasi devletine ciddi bir rakip haline geldi. Çoğunlukla Sünni müslümanların yaşadığı bir coğrafyaya hakim olan Fâtımîlerin, askeri imkanlarla Sünni Abbasi halifelerine meydan okumaları ve bu yolla İslam aleminde nüfuzlarını artırmaları imkansız görünüyordu. Nitekim Fâtımîler böyle bir maceraya hiç bir dönemde atılmadılar. Bunun yerine, bir taraftan ellerinde tuttıkları bölgelerde hakimiyetlerini güçlendirdiler, diğeri taraftan İslam coğrafyasının hemen hemen her tarafında kendileri adına fakat yeraltında faaliyet gösteren da'vet teşkilatları tesis ettiler. Bu teşkilatların yer yer askeri çatışmaları da göze alan çalışmaları sonucu, Hindistan ve Mâverâünnehr gibi Mısır'dan çok uzak bölgelerde bile İsmâîlî da'vet pek çok başarı elde etti.

Bu başarının görünür sebeplerinden biri hiç şüphesiz Abbasi yönetiminin içine düştüğü bunalımdır. Bitmek tükenmek bilmeyen iç savaşlar, halkın çektiği maddi sıkıntılar. Hz. Ali'nin soyuna karşı çoğu defa aşırıya kaçan zulüm ve baskılar, itikadi ve fıkhi mezhepler arasındaki sebepsiz kavgalar pek çok müslüman topluluğu bir araya sürüklemişti. Hz. Peygamber'in neslinden olan ve halen hayatta bulunan, Allah tarafından bilgilendirilmiş ve günahlardan korunmuş olduğu ileri sürülen bir İmama ve onun yoluna çağrı yapan dâîler, bu çaresiz toplulukların yönelecekleri odaklardan biri olmuştu. Dâîye kalan iş, bu toplulukları organize etmek olacaktı.

Kaynaklar, Fâtımî da'vetin örgütlü bir çalışma içinde bulunduğunu özellikle vurgulamaktadırlar. Yine aynı kaynaklar, bu büyük örgütün karmaşık fakat sistemli bir hiyerarşik yapı içinde faaliyet gösterdiğini belirtmektedirler. Bazı İsmâîlî müelliflerce zaman zaman südü nazariyesinden istifade edilerek izah edilmeye çalışılan, İmamdandan başlayıp sıradan bir İsmâîlîde son bulan bu hiyerarşik piramit ve bu piramitteki kademeler ve kadrolar, aslında Fâtımî tarihinin her döneminde var olmuş gerçekler değildi. Fâtımî dâîler, ideali temsil eden

127 Fâtımîler sonrası Nizârî da'vet için bkz. Alamût dönemi: Daftary, *The Ismâ'îlis*, s. 394-5, Alamût sonrası Kâsımşâhîler dönemi: a.g.e., s. 474-7, Modern dönem: a.g.e., s. 528-9. Ayrıca bkz. a.mlf., "Dâî", *EIr.*, VI/592.

bu yapıyı zamanın, zeminin ve şartların kendilerine verdiği imkanlar ölçüsünde tesis etmeye çalışmışlardı.

Fâtımî da'vetin başarısına etki eden diğer bir amil, eğitim unsurudur. Da'vet ve eğitimi birlikte yürüten da'vet teşkilatı, hem mezhebe yeni katılmış kitleleri hem de kendi bünyesindeki dâîleri tedricilik esasına dayalı bir metodla eğitimden geçiriyordu. Mısır'daki genel merkez ise, Kahire'de tesis ettiği büyük akademik merkezlerle bu faaliyeti Fâtımî topraklarında kurumsallaştırdı. Da'vet çalışmaları yanında telif ettikleri eserleriyle de ünlenen filozof İsmâîlî dâîler, bu eğitim hamlesinin ürünleriydiler.

Fâtımî toprakları dışında yürütülen da'vetin, merkezin onayıyla atanmış fakat faaliyetlerinde tamamen özerk olan dâîler tarafından yürütülmesi, teşkilatın işleyişinde büyük bir rahatlık sağlamıştı. Böylece taşra teşkilatı, merkezdeki kadro değişikliklerinden ve iç çekişmelerden zarar görmemiş, gereksiz muhabere ve kırtasiye büyük ölçüde ortadan kalkmıştı. Dâî, içinde bulunduğu coğrafyanın ve sosyal şartların gerektirdiği şekilde faaliyet yürütüyor, ancak İmamın ve bir devletin müdahalesinin gerekli olduğu zor zamanlarda merkeze başvuruyordu.

Da'vet teşkilatı bünyesinde görev yapacak dâîler özenle seçilmekteydi. İlim, takva, siyaset ve kabiliyet, İsmâîlî dâîde bulunması istenen yüzlerce vasıftan en önemli dört tanesiydi. Dâîliğin babadan oğula geçmesi, Fâtımîler döneminde pek rastlanmayan bir uygulamaydı. İsmâîlî kaynaklara göre dâî, bir olan Allah'a yönelen, Hz. Muhammed'i peygamber olarak kabul eden ve ahiret hayatına iman eden bir şahsiyettir. Bu temel iman esasları yanında dâî, masum Fâtımî İmamın Hz. Peygamber'in yegane vekili olduğuna inanır; bu İmam, Allah'dan aldığı ilim ile, özel olarak Kur'an'ın genel olarak İslam'ın va'zettiği kuralların zahirinden başka bâtınını da bilir ve ehil olan müslümanlara bunu talim eder. Bir İsmâîlî, bu esaslara iman ettiğini ve namaz, oruç, hac gibi ibadetleri de eksiksiz yerine getirme kararlılığında olduğunu, hem mezhebe girerken, hem de dâî olarak atanmadan önce yetkililerin huzurunda verdiği bir söz ile ikrar ve ilan eder.

İsmâîlî dâîlerin, yedi veya dokuz safhaya böldükleri bir da'vet süreci ile müslümanları kandırarak, onları bid'at, ahlaksızlık ve zındıklığın son noktasına getirdikleri ve bu yolla onları İslam dininden çıkardıkları, ilk döneme ait İsmâîlî olmayan bazı kaynaklarca ileri sürülmektedir.¹²⁸ Dâîlerde bulunması gereken vasıfları ve Fâtımî da'vetin özelliklerini belirten ve makalemizde başvurduğumuz İsmâîlî kaynaklarda, böyle bir şeytani amacı hissettirecek malumata rastlanmamıştır. Bu nedenle sözü edilen kaynaklar tarafından verilen anti-İsmâîlî karakterli bu malumatın abartılı ve maksatlı olduğunu ve yeniden tetkik ve

128 bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 298-301; a.mlf., *Mezhepler*, s. 224-237; Gazâlî, *Fedâih*, s. 21-32; a.mlf., *Bâtınlığın İçyüzü*, s. 13-9; Hammâdî, *Bâtınîlerin ve Karmatîlerin İçyüzü*, s. 40-8; Deylemî, s. 11-7; Nüveyrî, XXV/195-216; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzi'd-Dürrer*, VI/97-105; Makrîzî, *Hitat*, I/391-5; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 627-8.

tahlile tabi tutulması gerektiğini düşünüyoruz. En azından Fâtımîlere bağlı olarak çalışan dâîlerin bu iddialardan beri oldukları kanaatindeyiz.

Fâtımî dâîler genellikle da'vet çalışmalarında, insanlarla bire bir ilgilenmeyi esas alan vaaz ve irşad metodunu kullanmaktaydılar. Mezhebe toplu katılım sağlamak amacıyla halka baskı yapmak ve zor kullanmak bir metod olarak benimsenmemiştir. Yaklaşık 250 yıl Fâtımî idaresi altında kalan Mısır ve Kuzey Afrika'da, devletin çöküşünden sonra İsmâîliyye mezhebinin izlerinin tamamen yok olması, söz konusu politikanın tabi bir sonucuydu. Fâtımî devletinin yıkılması, İran, Horasan, Mâverâünnehr ve Hindistan'daki da'vet teşkilatlarını aynı akibete sürüklememiştir. Bu teşkilatlar, Mısır'daki iç çekişmelerden az çok etkilenseler de, merkezden özerk olarak çalıştıkları için devletin yıkılmasından sonra ayakta durmayı başardılar. İsmâîliyye mezhebi büyük ölçüde, Asya kıtasındaki bu teşkilatların faaliyetleri sonucu günümüze kadar yok olmadan gelebildi.

Kullanılan Kısaltmalar

- a.g.e. : adı geçen eser.
a.mlf. : aynı müellif.
bkz. : bakınız.
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul 1988 -).
ed. : editör.
EI² : Encyclopaedia of Islam, 2nd edition, (Leiden 1960 -).
EIr. : Encyclopaedia Iranica, (Yarshater edition).
s. : sayfa (ss.: sayfalar).
thk. : tahkik eden.
trc. : tercüme eden.
t.y. : basım tarihi yok.
y.y. : basım yeri yok.

BİBLİYOGRAFYA

(Dipnotlarda referans gösterilen ansiklopedi maddeleri bibliyografyaya dahil edilmemiştir)

Abu-Izzeddin, Nejla M., *The Druzes: A New Study of their History, Faith and Society*, Leiden, 1984.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir, *el-Fark beyne'l-Fırak*, thk. M.M. Abdülhamid, Kahire, t.y..

_____, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (*el-Fark beyne'l-Fırak* tercümesi), trc. E. Ruhi Fırlalı, Ankara, 1991.

- Betts, R.B., *The Druze*, New Haven & London, 1988.
- Beydâvî, Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, Beyrut, t.y..
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul (İstanbul 1915'den ofset), t.y..
- Büyükkara, M. Ali, "The Imâmî-Shî'î Movement in the Time of Mûsâ al-Kâzim and 'Alî al-Ridâ", basılmamış doktora tezi, The University of Edinburgh, 1997.
- Cafer b. Ali, el-Hâcib, *Sîretü Ca'feri'l-Hâcib*, İngilizce trc.: [W. Ivanow, *The Rise of the Fatimids*, London, 1942] içinde.
- Cafer b. Mansûr el-Yemen, *Esrârü'n-Nutekâ*, [W. Ivanow, *The Rise of the Fatimids*, London, 1942] içinde seçme pasajlar olarak.
- Cürcânî, es-Seyyîd eş-Şerîf, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul, 1239.
- Daftary, Farhad, *The Ismâ'îlîs: their history and doctrines*, Cambridge, 1992.
- _____, *The Assassin Legends*, London & New York, 1994.
- _____, "The Earliest Ismâ'îlîs", *Arabica*, 38 (1991).
- _____, "A Major Schism in the Early Ismâ'îlî Movement", *Studia Islamica*, 77 (1993).
- Deylemî, Muhammed b. Hasan, *Beyânu Mezhebi'l-Bâtuniyye ve Butlânihi*, thk. R. Strothmann, İstanbul, 1938.
- Dodge, Bayard, "The Fâtimid Hierarchy and Exegesis", *The Muslim World*, 50 (1960).
- Fiğlalı, E. Ruhi, *Çağımızda İtikâdi İslâm Mezhepleri*, İstanbul, 1986.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Fedâihu'l-Bâtuniyye*, thk. A. Bedevî Kahire, 1383/1964.
- _____, *Bâtınîliğin İçyüzü*, (*Fedâihu'l-Bâtuniyye* tercümesi), trc. Avni İlhan, Ankara, 1993.
- Halm, Heinz, *Shiism*, Edinburgh, 1991.
- _____, "The İsmâ'îlî oath of allegiance ('ahd) and the 'sessions of wisdom' (*majâlis al-hikma*) in Fatimid times", [F. Daftary (ed.), *Mediaeval Isma'ili History and Thought*, Cambridge, 1996].
- Hamdânî, Abbâs, "Evolution of the Organisational Structure of the Fâtimî Da'wah", *Arabian Studies*, 3 (1976).
- Hamdânî, Hüseyin, "The History of the İsmâ'îlî Da'wat and its Literature during the last phase of the Fâtimid Empire", *The Journal of the Royal Asiatic Society*, 1932.
- Hammâdî, Muhammed b. Mâlik, *Bâtınîlerin ve Karmatîlerin İçyüzü (Keşfü Esrârü'l-Bâtuniyye)*, trc. İ. Hatib Erzen, Ankara, 1948.
- Hâzin, Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*, Mısır, t.y..

- Ivanow, W., *The Alleged Founder of Ismailism*, Bombay, 1946.
- , "The Organization of the Fatimid Propaganda", *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, 15 (1939).
- , "Ismailis and Qarmatians", *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, 16 (1940).
- İbnü'd-Devâdârî, Ebûbekr b. Abdullah, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Ğurer*, thk. S. el-Müneccid, Kahire, 1380/1961.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Beyrut, 1416/1996.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım en-Nâsıbî, *Kitâbu Sûreti'l-Ard*, thk. J.H. Kramers, Leiden 1939 baskısından ofset olarak [*Islamic Geography*, ed. F. Sezgin, Frankfurt, 1992] serisi içinde XXXV. cilt.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükrim, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, 1414/1994.
- İbnü'n-Nedfm, Ebû'l-Ferec Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut, 1415/1994.
- İdris İmâdüddîn b. Hasan el-Kureşî, *Uyûnü'l-Ahbâr ve Fününü'l-Âsâr*, V. cilt, thk. M. Ğâlib, Beyrut, 1975.
- , *Zehrü'l-Me'ânî*, [W. Ivanow, *The Rise of the Fatimids*, London, 1942] içinde seçme pasajlar olarak. ✎
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhü'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, thk. M.H. Şemsüddîn, Beyrut, 1407/1987.
- Kirmânî, Ahmed Hamîdüddîn, *Râhatü'l-Akl*, thk. M. Ğâlib, Beyrut, 1983.
- Levy, Reuben, "The Account of the Isma'ili doctrines in the Jami' al-Tawarikh of Rashid al-Din Fadlallah", *Journal of the Royal Asiatic Society*, July (1930).
- Lewis, Bernard, *The Origins of Ismâ'ilism*, Cambridge, 1940.
- , "The Fatimids and the Route to India", *Istanbul Ü. İktisadi ve Ticari İlimler Akd. Dergisi*, 11 (1949-1950).
- Makrîzî, Takiyyüddin Ahmed b. Ali, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-l'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Beyrut (Bulak 1270'den ofset), t.y..
- , *İttî'âzü'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtumiyyîni'l-Hulefâ*, thk. C. es-Seyyâl, Kahire, 1416/1996.
- Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. M.F. Abdülbâkî, Beyrut, t.y.

- Nisâbü'rî, Ahmed b. İbrahim, *Istitârü'l-İmâm*, İngilizce tercümesi: [W. Ivanow, *Rise of the Fatimids*, London, 1942] içinde.
- _____, *Mücezetü'l-Kâfiye fî Şurûti'd-Da'veti'l-Hâdiye*, kısmî İngilizce trc. [W. Ivanow, "The Organization of the Fatimid Propaganda", *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, 15.(1939)] içinde.
- Nizâmülmülk Hasan b. Ali et-Tûsî, *Siyâsetnâme*, trc. M. Şerif Çavdaroğlu, İstanbul, t.y..
- Nu'mân b. Muhammed, el-Kâdî Ebû Hanîfe, *Kitâbü'l-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, thk. H. el-Fakî, Tunus, 1978.
- _____, *De'âimü'l-İslâm*, thk. A.A. Feyzî, Kahire, t.y..
- _____, *Te'vîlü'd-De'âim*, thk. M.H. el-A'zamî, Kahire, t.y..
- Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvahhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, thk. M.C. el-Hîfî, A. el-Ehvânî, Kahire, 1404/1984.
- Ömerî, Şihâbüddîn İbn Fazlullah, *et-Ta'rîf bi Mustalahi's-Şerîf*, Kahire, 1312.
- Öz, Mustafa, *İbn Havşeb, Ali b. el-Fadl ve İlk Yemen İsmaili Devleti*, y.y., t.y..
- Resâilü İhvânî's-Safâ*, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y..
- Sharon, Moshe, *Black Banners from the East*, Leiden, 1983.
- Stern, S.M., *Studies in Early Ismâ'ilism*, Leiden, 1983
- _____, "İsmâ'ilî Propaganda and Fâtimid Rule in Sind", *Islamic Culture*, 23 (1949), ss.298-307, ve [a.mlf., *Studies in Early Isma'ilism*, Leiden, 1983] içinde.
- _____, "The Early Ismâ'ilî Missionaries in North-West Persia and in Khurâsân and Transoxania", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 23 (1960).
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, thk. M. Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire, t.y..
- Tâmir, Arif, *Târîhu'l-İsmâ'iliyye*, London&Cyprus, 1991.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl*, thk. Mustafa H. Ahmed, Beyrut, 1406/1986